

РӘБИҒА
СЫЗДЫҚОВА

1 2004
790к

ӘЗ

САЗЫ

РӘБИҒА
СЫЗДЫҚОВА

**СӨЗ
САЗЫ**

(Сөзді дұрыс айту нормалары)

Алматы, «САНАТ», 1995

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ
ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

Сыздықова Р.

С 94 Сөз сазы (Сөзді дұрыс айту нормалары). Көмекші оқу құралы.— Алматы, «Санат», 1995.— 120 бет.

ISBN 5-7090-0126-0

Белгілі бір тілде сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс дыбыстау заңдылықтарын айқындап, оларды қалың жұртшылыққа, әсіресе жастарға үйретуде оқу орындарымен қатар, радио мен теледидардың және сахна өнерінің, сондай-ақ баласын ана тілінде тәрбиелейтін әрбір ата-ана мен отбасындағы өзге де ересектердің рөлі өте зор. Қазақ тілінде сөз қандаларын жақсы білу мұғалімдер мен лекторларға, дикторлар мен актерлерге өте-мөте қажет. Бұл құрал осы қажеттікті өтеу тұрғысында сөздерді қазақша дұрыс дыбыстау заңдылықтарын түсіндіреді. Сонымен қатар мұнда сөз сазының көркем әдебиет пен өнердегі маңызы, қазақша сөзді дұрыс айту нормаларының қазіргі қолданыстағы жай-күйі ғылыми негізде әрі тәжірибелік мақсатта кеңінен сөз болады.

Кітап мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының студенттеріне, сахна қайраткерлері мен радио, теледидар дикторларына және ана тілінің сөйлеу мәдениетіне көңіл аударатын қалың көпшілікке арналады.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ АУЫЗША ТҮРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ӨРІСІ

Бұл күнде қазақ тілі білім мен ғылымның, әдебиет пен мәдениеттің, әлеуметтік-саяси өмір мен өндірістік-шаруашылық тірліктің, күнделікті тұрмыс-тіршіліктің барлық саласына қызмет ететін жоғары сатыда дамыған әдеби тілге айналып отыр. Ол — мемлекеттік дәреже (статус) алған ұлттық тіл. Ұлттық әдеби тіл болғандықтан, қазіргі қазақ тілі — қоғамның барлық мүшелеріне бірдей және Қазақстан жерінің бүкіл аймағында біркелкі қолданылатын, сондай-ақ қазақ жерінен тыс өлкелерді мекендеген қазақтар үшін де дағдылы тіл, яғни баршаға ортақ жазу, сөйлеу тәжірибесі бар тіл.

Мемлекеттік тіл дәрежесі қазақ әдеби тілінің бүгінгі қоғамға қызмет ету өрісін кеңейте түсті: бұл күнде қазақ тілі — ең алдымен, оқу - ағарту, тәрбие құралы, одан соң сан салада дамып, жоғары деңгейге көтерілген ұлттық көркем әдебиеттің тілі, мазмұны мен мақсаты түрлене түскен баспасөздің тілі, енді қолға алына бастаған ғылым тілі, республика қолданатын заңдар мен ресми іс қағаздары тілі, көптеп ашыла бастаған театрлар мен сөйлеу сағаты көбейе түскен радионың тілі, кино мен теледидардың тілі.

Сонымен қатар, әрине, қазіргі қазақ тілі — бүгінгі адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде өзара ұғынысатын ауызша сөйлеу тілі мен ауызекі сөйлесу тілі. Қысқасы, қазақ тілі — бұл күнде республикамыздағы 8 миллионға жуық, ал жалпы дүние жүзіндегі 10 миллионнан асатын қазақ халқының ана тілі.

Әдетте ұлттық әдеби тілдер қоғамға жазба және ауызша түрде қызмет етеді. Жазба әдеби тіл жазба әдебиеттің өмір сүруімен дамуына, оның түрлері мен өрісіне байланысты болғандықтан, ол көркем сөз (көркем әдебиет) бен баспасөзде, ғылым сөзі мен оқу-тәрбие сөзінде, ресми құжаттар мен кеңсе-іс қағаздары тілінде көрініс табады. Қазіргі күнде бұлардың кеңінен өріс ала бастауы жазба тілдің әр саладағы (стильдегі) заңдылықтарын орнықтырып, оның әлеуметтік қызмет ету пәрменін күшейтіп отыр. Бұдан біз жазба әдеби тілдің қоғам өміріндегі рөлі мен маңызы зор екенін аңғарамыз.

Ал әдеби тілдің ауызша түрдегі қызметі бүгінгі қазақ қоғамының тіршілік-тынысы үшін бұдан еш кем емес деп тану керек. Өйткені мұның да қолданылар өрісі кеңейе бастады. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіне ие болуы: әр алуан жиын, жиналыс, мәслихаттардың қазақ тілінде жүргізілуіне жол ашты; саясат, ғылым, өнер, шаруашылық т. б. тақырыптарына арналған лекция-әңгімелердің қазақ тілінде кеңірек өткізілуін күн тәртібіне қойды; балабақшаларда қазақ бүлдіршіндерін ана тілінде тәрбиелеуді мықтап қолға алуға мүмкіндік берді; қазақ мектептерінің көбейіп, оларда оқу-тәрбие жұмыстарын ана тілінде жүргізуге, жоғары оқу орындарының барлық факультеттерінде дерлік

(әзірге тіпті түгел болмай, көпшілігінде-ақ болсын) қазақ бөлімдері ашылып, оларда білім-ғылымның көптеген салаларынан қазақ тілінде лекциялар оқылып, сабақ жүргізілуіне кеңінен жол ашты; радио мен теледидардан қазақ тілінде берілетін хабарлар сағаты көбейіп, бұл каналдар бойынша қазақша сөйлейтіндердің жиірек көріне бастауын, ұлттық сахна өнерінің түр-түрінің дамуын қамтамасыз етті. Осылардың баршасы қазақ тілінің ауызша түрін, яғни ауызша қолданылуын, айтылмақ ойды ауызша түрде білдіру тәжірибесін жандандырды.

Бұлардың ішінде радио, теледидар, театр, киноның орындары айрықша, өйткені бұлар ең кемі жүздеген, әйтпесе мыңдаған, кейде тіпті жүз мыңдаған адамдарды қамтиды. Сахнадан айтылатын сөзді бір спектакльдің өзінде жүздеген адам естиді, бір концертте айтылған ән мен көркем сөзді де жүздеген, кейде мыңдаған адам тыңдайды. Ал радио мен теледидардан және қазақша дыбысталған кинодан ауызша айтылған сөзді мыңдаған, жүз мыңдаған адамдар есітіп, тамашалайды. Демек, жазба тіл сияқты, ауызша тілдің де қоғамдағы орны зор екенін өмірдің өзі көрсетіп отыр.

Мемлекеттік ұлттық тілдің баршаға ортақтығы осы тілді қолдануда белгілі бір заңдылықтардың, яғни нормалардың болуын талап етеді. Тілдік нормалар оның барлық қаттауында: сөздік саласында (лексикасында), грамматикасында, дыбыстар жүйесінде, стильдік-көркемдік тәсілдерінде болуы шарт. Норма сондай-ақ тілдің қолданылу түрлерінде де, яғни жазба және ауызша түрде қызмет ету барысында да орын алуы қажет. Сондықтан ана тіліміздің жазба түрімен қатар, ауызша

түріне қойылатын талаптардың да күшейе түсуі заңды.

Демек, қазақ әдеби тілінің барша заңдылықтарын, оның ішінде ауызша сөйлеу, әсіресе шаршы топ алдында сөз айту нормаларын бұзбай, дұрыс пайдалануда, тек пайдалану ғана емес, ол нормаларды көпшілікке үйретіп, таратуда, орнықтырып, бекітуде балабақша тәрбиешілерінен бастап, мектеп мұғалімдерінің, институт, университет оқытушыларымен қатар, қазақ сахна қайраткерлерінің, радио, теледидар дикторлары мен хабар жүргізушілерінің, әншілер мен эстрада шеберлерінің міндеттері мен қызметтері орасан зор екенін айту керек. Әрине, ана тілін игеру, оны дұрыс жұмсай білу отбасынан, баланың ата-анасы мен айналасындағы үлкендерден басталуы керек екендігі — даусыз ақиқат.

Тәрбиешілер мен мұғалімдер — жас өспірімдерді тек тәрбиелеп, білім берушілер ғана емес, сонымен қатар тіл үйретушілер, тілдің байлығы мен әсемдігін бала бойына сіңірушілер. Ал актёрлер мен әншілер — халыққа тек өнер көрсетіп, эстетикалық ләззат берушілер ғана емес, сонымен қатар ана тілінің құдіретін танытушылар. Дикторлар мен комментаторлар — радио мен теледидардан тек әр алуан хабар берушілер ғана емес, сонымен қатар сөзді дұрыс айта білуді, дұрыс дыбыстай білуді үйрететін ұстаздар болуға тиіс. Демек, бұл топтардың әрқайсысының төл қызметтерімен қатар, тілге қатысты міндеттерінің де әлеуметтік мәні бар екенін жеке-жеке баса айту қажет.

Бұл жұмыстағы негізгі тақырып қазақ сөзін дұрыс айту заңдылықтары жайында болғандықтан, аталған топтардың жалпы тілге қатысты оны үйрету, сөздік байлығын мо-

лықтыру, грамматикалық тұлға-тәсілдерді дұрыс қолдана білуге баулу, ана тіліміздің көркемдік-бейнелеуіш құралдарын игерту сияқты мәселелерін емес, тек қана қазақша сөйлегенде (не дауыстап оқығанда) сөздерді табиғи түрде дұрыс дыбыстай білуге қатысты жайттарға ғана назар аударамыз.

Ең алдымен, баланың тілі үй ішінде, отбасында шығады, демек, баланы ана тіліне баулуда, оның ішінде сөздерді дұрыс дыбыстай білуге үйрететін тұңғыш ұстазы — ата-анасы және үй ішіндегі өзге де үлкендер екені мәлім. Сөйлеу үстінде сөздерді бір-бірімен жымдастыра, үйлестіре айта білуге, қазақ тілінің өзіне тән дыбыс заңдылықтарын сақтап сөйлеуге баулуда балаға ертегі, әңгімелер айтудың мәні зор. Үлкендер ертегі, әңгімелерді баппен мәнерлеп, яғни үндестік заңдарын сақтап, сөздерді қиюластырып айтуға мейлінше көңіл қоюлары қажет. Сірә, өсіп келе жатқан баланың таным-білімдік талабы мен психологиясына әңгіме, ертегілердің мазмұны ғана емес, оның тіліндегі үннің құлаққа жағымды, музыкалылығы да қатты әсер ететін сияқты. Баланың өлең сөзге құштарлығының сыры осында жатады. Үн (дыбыс) гармониясы — адамның жан дүниесі қажет ететін заңдылықтардың бірі. Сондықтан жас балаға тек прозамен ұсынылған әңгіме, ертегілерді емес, өздеріне арналған өлеңдерді оқып беруге ұмтылу керек. Ол өлеңдерді балалар жатқа айтқанда, сөздерін дұрыс дыбыстауына назар аударып, қате тұстарын түзетіп отыруды қазақ ата-аналары мен өзге үлкендері де дағдыға айналдырса. Шынына келсек, отбасындағы (семьялық) тәрбиенің осы түрі бізде айтарлықтай емес екенін мектеп табалдыры-

ғын жаңа аттаған балалардың сөйлеу гәжіри-
бесінен аңғарамыз. Сірә, үй ішінде баланың
сөзді қалай айтуына зер салып, түзетіп оты-
ру машығы бізде жоққа тән.

Айталық, бала өзінің құрбысын «қалқан
кұлақ» деп мазақтағанда, әр сөздің жеке-же-
ке күйіндегіше екінші сөзді қ дыбысынан бас-
тап, алдыңғы сөзді н дыбысына аяқтап, қал-
қанқұлақ, қалқанқұлақ деп жатса, «жоқ, ба-
лам, сен оны құлағы үшін мазақтама, ал
мазақтайды екенсің, онда қалқанқұлақ деме,
бұл сөзді сен қалқанғұлақ деп айт деген сияқ-
ты түзету жасап жатпайтын тәріздіміз.

Әрине, ол үшін қазақ тіліндегі сөздердің
дыбыстары бір-бірімен қиюласып, үндесіп ай-
тылатын заңдылықтарын алдымен ересектер-
дің, ата-аналардың өздері жақсы білулері
керек (бұл кітап сондықтан осы мақсатты
өтеуге арналады).

Осы талаптар балабақша тәрбиеші-
леріне де қойылады. Олардың «мәнерлеп оқу»
сияқты тәрбие сағаттарында көңілді тек оқып
беруге ғана аудармай, сол оқыған текстегі
сөздердің дұрыс айтылуына зер қою абзал.
Бүлдіршіндерге өлең-тақпақ айтқызғанда,
олардың тек тілі келмейтін дыбыстарын түзе-
ту емес, ең алдымен, сөздерді қиюластырмай,
бөлек-бөлек айтулары сияқты қателіктеріне
де көңіл аудару қажет. Бүгінгі балалар әр
нәрсеге үйренуді отбасынан гөрі балабақша-
лардан бастайды, өйткені ата-аналардың кө-
бі жұмыс істейді, олардың кешкі екі-үш сағат
баламен бірге болған уақыттары күн ұзаққа
балабақшада өткізген тәрбие-сабақпен теңесе
алмайды. Оның үстіне, жоғарыда айттық,
әзірге біздің жас ата-аналарымыздың, оның
ішінде әсіресе қала тұрғындарының өздері
қазақ тілінің сөзді дұрыс айту нормаларын,

ғылыми тілмен айтқанда, орфоэпиялық ережелерін жақсы білмейтіндіктерін ескеру қажет. Сол себептен ана тілімізді үйретуде алғашқы үлкен жүк балабақша тәрбиешілеріне түседі.

Бұл орайда балабақша тәрбиесіне ұсынылатын оқу-методикалық құралдарда қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылықтарына арнайы назар аударылса, тіпті бүлдіршіндерге арналған кейбір өлеңдердің дұрыс айтылу (оқылу) үлгісін қоса көрсетіп отырсақ, артық болмас еді. Мысалы, балабақшаларда оқуға арналған бір жинақта («Оқып, ойнап ән шырқайық», 1983) берілген «Бұл қалай?» деген 8 жолдық өлеңнің тексі мынау:

Аппақ гүлден
Қызыл алма өседі.
Қара бұлттан
От шығады деседі.
Аппақ гүлден
Ақ бұлт неге өмбөйді?
Бұлт ішінде
От қалайша сөмбөйді?

Жазуда осылай берілген бұл өлеңді тәрбиеші балаларға былайша оқып беруі керек:

Әппақ гүлден
Қызыл алма өседі.
Қара бұлттан
От шығады деседі.
Әппақ гүлдөн
Ақ бұлт неге өмбөйді?
Бұлт ішінде
От қалайша сөмбөйді?

Осылайша оқығанда ғана өлең құлаққа жағымды, тілге (айтуға) жеңіл болып шығады. Мұны бүлдіршіндер жаттап алғанда, жазылуынша емес, осылайша оқылуынша жаттауға тиіс. Бұл тексте еріндік дыбыстардың үндесуіне және б дыбысынан бұрын тұрған н

дыбысының м болып айтылатындығына (*өсөді, өмбөйді, сөмбөйді*) көңіл бөлінеді.

Тағы бір мысал. 5-6 жастағы балаларға арнап, Тұманбай Молдағалиевтың «Көл» деген шағын өлеңі ұсынылған, оны балалар былайша айтып жаттаса:

*Жатыр әсем көл тұнұп,
Көзүңдей жас ботаның.
Құшақтаймын толқұның,
Құуанышқа батамын.
Жағадағы тал ғұрақ
Өзүң содан көрөді.
Қозұлардай жамырап,
Құстар ұшып келеді.
Күлүмсүреп күн гүндүз,
Көк аспанды шолады.
Кешке қарай көп жұлдуз
Кеудесіңс қонады.
Әлділейді майда жел,
Таң нұрланып атады.
Тербетіліп айнағөл
Жерде аунап жатады.*

Мұнда тұнып, көзіндей, тал құрақ, өзін, көреді, қозылардай, ұшып, күлімсіреп, күн күндіз, көк аспанды, кешке қарай, көп жұлдыз, нұрланып атады, айна көл деп жазылған сөздердің өлең тексінде келгендегі дұрыс айтылуы (оқылуы) көрсетілді. Егер тәрбиеші өлеңнің осы көрсетілген тұстарын жазылған түрінде оқыса, ол сөз сазынан үлкен қате жібереді, өйткені мұнда еріндік дыбыстар үндестігін де, қатаң дыбыстардың ұяндайтын сәттерін де ескеру қажет.

Балаларға жасы өсіңкіреген кезде (5—6 жастарында), әсіресе мектеп жасында Абайдың табиғат туралы немесе «Аттың сыны» сияқты өлеңдерінен үзінділер оқып, жаттатуды дағдыға айналдыру қажет, өйткені Абай өлеңдері әуенді (музыкалы) болып келеді, ол әуенді бұзбас үшін, өлең сөздерінің бір-біріне

үндесетін сазып сақтап айту керек. Мысалы, «Жаз» деген өлеңінен мына бір үзіндіні былайша оқыған дұрыс (бір деммен айтылатын сөздерді қосып жібердік, ал жазуда бұлар түбірлері сақталып, бөлек-бөлек жазылады, мысалы, *көк орай, жазды күн* т. т.):

*Жаздыгун шілде болғаңда,
Көгорай шалғып, бәйшешек
Ұзарибөсүп толғаңда.
Күркүрөб жатқан өзәңге
Көшүбауыл қоңғаңда.
Шүрқұрабжатқан жылқының
Шалғыннан жонұ кылтылдап.
Атайғырлар, бийелер
Бүйүрү шығып, ыңкылдап,
Сүүда тұрүп, шыбындап,
Күйрүгүмен шылылдап.
Арасында құлұнтай
Айнала шауүп бұлтүлдап.
Жоғарытөмөн үйрекқаз
Ұшүптүрса сылпылдап.*

Бұл үзікте еріндік үндесуімен келген сөздердің шоғырланып келуі өлеңнің бірыңғай дыбыс үнін сақтауды, сол арқылы белгілі бір әуезбен айтылуын қажет етіп тұр. Бұл әуенді сақтамасақ, өлеңнің музыкалық бояуы жоғалып, құлаққа түрпідей тиер еді. Міне, осы жайттарды мектепке дейінгі бала тәрбиесімен айналысатындар ата-аналар мен балабақша тәрбиешілерінен бастап, даярлық кластардың мұғалімдері, тіпті 1, 2-кластарда сабақ беретіндер, оларға арнап оқу-методикалық құралдар ұсынатын авторлар жақсы біліп, ескеріп, көңіл аударулары өте-мөте қажет.

Мектепке дейінгі бала тәрбиесінің ана тілімізде жүргізілуі енді ғана қолға алына бастағандықтан, әлі көп нәрсе жоқ екендігі мәлім. Бүлдіршіндерге қазақ тілінде оқытып өлеңдердің, айтатын ертегілердің өте аз екендігі, кейбіреулері баланың жасына, танымы-

на, психологиясына сай еместігі, дидактикалық материалдардың, методикалық құралдардың кемшіні — осылардың барлығы, сөз жоқ, баланы ана тілімізде тәрбиелеуде салқынын тигізетін жайттар. Дегенмен баланы қазақ тіліне баулуда бірнеше міндетті қатар атқаруға тура келеді. Солардың бірі және бүгінгі күнде ақсап жатқан саласы — сөзді дұрыс айту болса, ауызша сөйлеу барысында сөздерді дұрыс дыбыстауға үйретуді бір сәт көңілден шығаруға болмайды.

Адамның тіл үйренудегі, ана тілін жақсы игерудегі келесі баспалдағы — м е к т е п. Мектептің алдыңғы сатыдан үлкен айырмасы — мұнда тілді игеруде тек үлгі көрсетіп, ауызша түзетін отырмайды, сонымен қатар тіл заңдарын оқытып үйретеді. Ол заңдардың ішінде, әрине, сөзді дұрыс айту қағидалары да бар. **Үндестік заңдары** деп аталатын құбылыстың мектепте төменгі кластардан бастап оқылатыны мәлім. Бірақ тағы да, өкінішке орай, ережені оқытып жаттатуымыз бар да, оқушылардың сөйлеу үстінде оларды қалай сақтайтынын қадағалап отыру бар. Міне, осыған көңіл бөлушілік шамалы тәрізді. Қай пәннен болса да, оқушы тақырыптың мазмұнын толық, бұзбай айтып берсе, баға көбінесе осы дәрежеге қарап қойылады, ал сол тақырыпты баяндау барысында сөздерді қалай дыбыстап тұрғаны көбінесе ескерілмейтіндігі байқалады. Оған он жылдық қазақ мектебін, төрт-бес жылдық институттар мен университеттердің қазақ бөлімдерін бітірген диктор, комментатор, журналистердің көпшілігінің үндестік заңдарын сақтамай, бір қатар, бұл күнде, қол қойды, жез қазған деп қа-қа-қалап тұратындары куә.

Қазақ мектептерінде әлі күнге дейін тіл

мәдениеті деген проблемаға жеткілікті мән берілмей келеді. Қазақ тілін оқыту бағдарламасында бір кездерде «тіл мәдениеті» деген тақырып енгізілгенмен, кейін ол алынып тасталыныпты, яғни бұған арнайы сағат бөлінбей, оның міндеті «Тіл ұстарту» деген бағдарламаға жүктелген сияқты. Бірақ оқулықтардағы «Тіл ұстарту» дегенге берілген материалдар бірер беттік қана екі-үш тапсырмадан тұрады (мысалы, 8-класс оқулығын қараңыз), түсіндіру деген жоқ. Сонда оқушы тіл ұстартатын, яғни тіл мәдениетіне баулитын бұл тапсырмаларды (онда да бұлар мақсатқа сай келіп жатса) қалайша орындайды? «Тіл ұстарту» бөлігінің бағдарламада көрсетілген міндеті дұрыс-ақ: «Мектептегі қазақ тілінің жүйелі курсы негізінде жүргізілетін тіл дамыту жұмыстарында оқушының сөздік қорын, сөз байлығын толықтыру, ой өрісін кеңейту дамыту және өз ойын анық, дұрыс етіп ауызша, жазбаша жеткізе білу жолдарына баулу мақсаты көзделеді» дегенді оқимыз. Бірақ әңгіме осы мақсаттың орындалу сапасында, амалдары мен әдістерінің әлсіздігінде, тіл мәдениетіне баулудың нақты көрнекі, материалды негізде жүргізілмейтіндігінде және осы шараның тек тіл дамытуға арналған сабақтарда ғана емес, 10—11 жылдық оқу процесінің бүкіл барысында, барлық пәндерді оқыту үстінде үзбей қолданылмайтындығында.

Сөз мәдениеті, дұрыс сөйлеу мәдениеті, сауатты жазу дағдысы дегендерді тек бөлінген сағаттың бойында ғана үйреніп шығуға болмайды. Тіл мәдениетін, сөзді дұрыс қолданып, дұрыс дыбыстап, дұрыс жазу дағдысын мектеп табалдырығын аттаған күннен бастап, оны бітіргенге дейін (тіпті одан кейін де) үзбестен игертуді тек тіл мен әдебиет пәні

мұғалімдері ғана емес, барлық пәннен сабақ берушілер сезініп, күш жұмсағанда ғана ана тіліміздің табиғи қасиетін, ғасырлар бойы жиналған мол қазынасын, бабалар қалдырған көркемдік құдіретін сақтай аламыз. Әсіресе бүгінгі осал тұсымыз — сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс айтпау, яғни орфоэпиялық нормаларды білмеу, оған мән бермеу сияқты кеселдерден арылуға ең алдыман мектеп күш салуы керек. Ол үшін сөзді сазына келтіріп айта білуді мұғалімдердің өздері жақсы меңгерулері қажет болса, әзірге бұл саладан олардың қолдарында арнаулы құралдар да шамалы. Ұсынылып отырған кітап мұғалімдердің осы қажеттігін өтейтін орфоэпиялық анықтағыш болмақ. Бұл ережелер тек қазақ тілі пәнін оқытатындар үшін ғана емес, барлық пәндердің мұғалімдері үшін де қолдан түсірмес күнделікті көмекші құралы болуы тиіс.

Адам орфоэпиялық нормаларды, олар жөніндегі ережелерді негізінен жаттау арқылы емес, құлақпен тындап, үйрену арқылы игереді. Бұл ретте күнде тындайтын р а д и о н ы ң, т е л е д и д а р ү н і н і ң және с а х н а д а н е с т і л е р с ө з д е р мен ә н д е р д і ң орны айрықша. Бұлар сөйлеу барысында сөздерді дұрыс айтуға үйрететін нағыз ұстаздар болуға тиіс. Сахна қайраткерлері мен радио, теледидар қызметкерлеріне тілге келгенде қойылатын талап — айтылмақ сөздің (бұл жердегі «сөз» деп отырғанымыз жеке сөздер емес, жалпы айтылмақ ой, хабар т. т.) анық және әсем болуы. Анықтықты актёрлер, әншілер, дикторлар, негізінен, сөйлеу техникасын жетілдіру мен сөз логикасына көңіл қою амалдары арқылы қамтамасыз етсе, әсемдік пен әсерлілік, негізінен, сөзді дұрыс әрі көркемдеп айту арқылы жүзеге асырылады. Ал құ-

лаққа естілер сөздің көркем айтылуы дегеніміз оның үнді, әуезділігі (музыкалылығы). Үнділік сөйлеу үстінде дыбыстардың бір-бірімен үндесіп, тілдің табиғи дыбыс заңдарына бағынып айтылуы арқылы пайда болады. Дыбыстар әуезін (гармониясын) сақтау — сахна сөзі мен радио, теледидар сөздеріне мамандық тұрғыдан қойылатын талаптардың бірі.

Тіл жайындағы әңгіме бүгінгідей арнайы көтерілмеген күннің өзінде де қазақ сахна өнері мен радиосының өмірге келген алғашқы кезеңдерінде қазақ сөзі бұларда негізінен дұрыс, көркем түрде айтылып келді. Қазақ сахна шеберлерінің алғашқы буындары өз мамандықтары бойынша білім-ғылымның теориялық жағын оқып білмесе де, қазақ тілінің ана сүтімен кірген нормаларын іштей түсініп, тілдің табиғи үйлесімін бұзбай айта білген, сөз арқылы жететін өнерді көрсерменге (тыңдаушыға) жақсы ұсына білген. Ал соңғы кезеңдерде бұл орайда бірнеше объективті-субъективті себептермен тыңдаушыларды да, педагог, режиссёрлерді де, әсіресе тіл мәдениетін қадағалаушы ғалымдарды да алаңдатар жайттар пайда бола бастады. Олар:

1) драма актерлері мен опера және эстрада әншілерінің, сондай-ақ радио мен теледидар дикторларының, комментаторларының, жергілікті тілшілерінің, кинодубляж жасаушылардың қазақ тіліндегі дауысты, дауыссыз дыбыстардың үндестік заңдары, сингармонизм заңдылықтары деп аталатын табиғи гармониясын (үйлесімін) сақтамай, бұзып айтулары;

2) сөйлеу үстінде болатын логикалық паузалар, яғни ой екпіні түскен сөздерді сөл кідіріп, бөліп айтуды немесе сөздердің мағыналық топтарына қарай қажет жерінде оларды ай-

рықша бөліп, я болмаса ұластыра қосып айту сәттерін біле бермеу;

3) «қос қанаттың сынары» деп келген орыс тілінің әсеріне байланысты кейбір қазақ тілі дауыстыларын сәл өзгертіп (орыс тіліндегіше) айту фактісі;

4) әрбір сөйлемнің мағыналық интонациясын тап баса алмағандықтан, оның ішіндегі сөздерді дұрыс айта алмаушылық;

5) қазақ сөздеріндегі жіңішке дауысты дыбыстарды кейбір әншілердің жуандатып (*айтеуыр, саулем, саулем, саулемсың*) немесе, керісінше, жуан сөздерді жіңішкертіп айтулары (мені сүйген бір *әдәм* бар) т. т.

Әрине, бұл көрсетілген кемшіліктер мен ағаттықтардың орын алу себептері біреу емес, бірнешеу. Ең алдымен, жоғарыда айтылған проблема алдымыздан тағы шығады, яғни күні бүгінге дейін қазақша тіл мәдениетіне, орфоэпиялық норма дегендерге, логикалық екпін, логикалық паузаларды дұрыс сақтай білуге отбасы мен балабақшадан бастап, тіпті институт, университеттерге дейін жеткілікті мән берілмей келе жатқандығының салдары сахна, радио, теледидардан айтылатын сөзге де кері әсерін тигізіп отыр.

Екіншіден, қазіргі барша шаруамыз жазу арқылы жүретіні мәлім. Актёрлер пьесадағы рөлдерін жазылған текст бойынша игеріп, жаттайды, әншілер де шырқайтын өлең текстерімен қағаз арқылы танысады, дикторлар да жазылған тексті алдарына қойып немесе көз алдында жылжып өтіп жатқан лентадан оқып отырады, радио хабарлары да көбінесе жазылған дүние бойынша айтылады (оқылады). Осыдан барып ауызша айтылған текстте жазба дүниенің ізі сайрап тұрады. Бұдан кейбір адамдардың орфоэпиялық ережелерді қан-

шама жақсы біліп тұрса да, оның көз жадында сөздердің жазылған түрі мықты сақталып, сол қалпында айтуға бейімдеу болатыны байқалады. Оның үстіне әрбір айтушы (актёр, әнші, диктор т. б.) аузынан шығатын сөзін тыңдаушыға неғұрлым анық, айқын, түсінікті етіп жеткізуге тырысады. Мұндайда әдеттегі ауызша сөйлеуге тән интуитивті автоматизмге, яғни сөздің дыбысталуының дұрыс-бұрысын ойламастан, сөйлеу дағдысы бойынша өзінен-өзі дұрыс шығуына (айтылуына) емес, керісінше, осылай айтсам, сөзім тыңдаушыға анығырақ, түсініктірек жетеді-ау деген ойға жол беріледі. Осыдан барып, әрбір сөзді жеке айтқандағы қалпынша дыбыстап, *қолғойұлды, бірқатар, Алматығаласы, күңгүркүрөп, жаңбыр жаууып тұр* деген орнына қол қойылды, бірқатар, Алматы қаласы, күн күркіреп, жаңбыр жауып тұр деп жазылуынша айтатын, оқитын дикторларды күн сайын тыңдаймыз.

Сахна қайраткерлерінің орфоэпиялық нормаларды сақтауында жүк олардың өздерімен қатар, актёрлер дайындайтын оқу орындарының педагогтеріне, театрлардың режиссёрлеріне, эстрада нөмірлерін даярлайтын көркемдік жетекшілерге артылады. Драма театрларының режиссёрлері тек спектакль қоюшылар ғана емес, сол пьесадағы сөздің, яғни ойдың, идеяның тыңдаушыға дұрыс, айқын жетуін көздеуші де болулары тиіс, өйткені драма театрының негізгі мақсаты — спектакльдің ұсынбақ идеясын сөз арқылы да жеткізу. Сондықтан сахна сөзінің анықтығы, құлаққа жағымды тиюі — актёрлер мен режиссёрлерге қойылатын басты талап, негізгі шарт. Бұл талап, әрине, эстрада әншілеріне де, кинода сөйлейтіндерге де қойылады. Өйткені ән тек

мелодиясының әсемдігімен ғана емес, жүрекке жылы тиетін сөзімен де қымбат. Бұларға сол сөзді анық, бұзбай жеткізетін тамаша дауысты әнші қосылса, ол ән, ол арна миллиондардың жүрегіне жол табады. Мысалы, кезінде атақты әнші Роза Бағланованы сүйсіне тыңдағандар тек сирек кездесетін әсем үніне ғана емес, қазақ өлеңінің әрбір сөзін анық етіп, дұрыс дыбыстап айтқаны үшін де мейлінше тәнті болатын.

Бүгінгі қазақ сахна тілінің мәдениетін көтеруде, ең алдымен, сахна қайраткерлерін дайындайтын оқу орындары мен театрларда жұмыс істейтін өнер иелерінің қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларын жақсы игерулеріне күш салу міндетін арқалайды. Ол үшін актёрлік, режиссёрлік, әншілік мамандықтарына оқыту, үйрету процесінде қазақ әдеби тілінің заңдылықтарын, әр алуан нормалық ережелерін арияйы пән ретінде де, факультатив курстар ретінде де оқытуды мықтап қолға алу қажет. Әрине, бұл үшін арнаулы оқу құралдары, методикалық нұсқаулар мен практикалық жаттығу жұмыстары ұсынылуға тиіс. Біздің бұл құралымыз осындай қажеттіктердің бірін өтеуге арналады.

Сөйтіп, ауызша сөйлеудің өзі екі түрлі болады, бірі — күнделікті тұрмыста қолданылатын ауызекі сөйлесу тілі, екіншісі — топ алдында ауызша сөйлесу (орысша «публичная речь»). Жоғарыда көрсетілген салалардың барлығы үлкенді-кішілі топ алдындағы сөйлеуге жатады, яғни жиын-жиналыстарға қатысушылар да, мектеп кластары мен студенттер аудиториялары да, мың-мыңдаған радио тыңдаушылар мен теледидар тамашалаушылар да, сахна өнерін қызықтаушы көрермендер де — барлығы да

«шаршы топ» (публика). Топ алдына ауызша түрде шығатын сөз қалай болса солай, бейберекет айтыла салмауы керек әрі құлаққа жағымды болуы шарт. Басқаша айтқанда, шаршы топқа ауызша ұсынылатын сөздің нәрі (мағынасы) мен с. а з ы (жағымды, табиғи үні) болуға тиіс.

СӨЗ САЗЫ, ЯҒНИ СӨЗДІ ДҰРЫС АЙТУ (ДЫБЫСТАУ) ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

Сөз сазы дегеніміз — сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады.

Қазақ тілінің, өзге де ұлттық әдеби тілдер сияқты, екішеліп, қырланған, тұрақталған, жалпыға ортақ заңдылықтары, яғни нормалары бар. Ол заңдылықтардың бір бөлегі сөздерді дұрыс таңдап, орнымен жұмсауға қатысты болып келеді, оны лексикалық нормалар деп атаймыз, енді бір саласы сөздерді бір-бірімен дұрыс байланыстырып, сөйлемдерді құрастыра білуге қатысты болып келеді, оны грамматикалық нормалар деп атаймыз. Дұрыс жазу заңдылықтарын орфографиялық нормалар, ал дұрыс айту (дыбыстау) заңдылықтарын орфоэпиялық нормалар деп атаймыз. Бұлар ғылымдағы атаулар.

Соңғы орфоэпиялық нормалар деп отырғанымыз жоғарыда айтылған «сөз сазы» деген ұғымға қатысты.

Бұл нормалардың барлығының да тіл үшін бір-бірінен артық-кемі жоқ, маңызы бірдей. Сауатты, мәдениетті адам үшін дұрыс сөйлеп,

қатесіз жазу қандай міндет болса, сөздерді дұрыс айтуы (дыбыстауы) сондай шарт. Бұл нормаларды берік сақтап, іс жүзінде ұстана білу «тіл мәдениеті» деген үлкен бір әлеуметтік мәні бар құбылысқа, талапқа барып тіреледі. Осыдан барып «тіл мәдениеті» дегеннің ішінен «ауызша сөйлеу мәдениеті» деген саланы бөліп әңгіме етуге болады.

Алдымен, ауызша сөйлеу мәдениеті мен сөйлеу техникасы дегендер бір нәрсе емес екенін ескеру қажет. Сөйлеу техникасы сөйлеушінің, яғни актёрдің, диктордың, мінбеден сөйлейтін шешеннің, кафедрадан сөйлейтін мұғалімнің өз даусын меңгеруіне байланысты сөз болады. Адамның өз даусын меңгеруі оның тынысына, сөйлеу мүшелерінің қызметіне, интонацияға, сөйлеу шапшаңдығына (темпоритмге), паузаға, дикцияға байланысты болады. Біздің әңгімеміздің өзегі сөйлеу техникасы емес, сөз сазы, яғни сөйлеу мәдениеті.

Сөйлеу мәдениеті дегеніміз ауызша сөйлеудің жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптармен қатар, өзіне тән нормаларды сақтауы болып табылады. Бұл нормаларға сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс дыбыстау, сөздің сазын келтіріп айту тәртібі жатады.

Сөздің сазын келтіріп айту әсіресе шаршы топ алдына шыққандарға қойылады. Шаршы топ алдында сөйлеушілердің өзі біркелкі болмайды. Жиналыстарда ойын ауызша білдіретіндер мен жазып алып оқып беретіндер, спектакльдерде ойнайтын актёрлер мен табан аузында репортаж жүргізетін журналистер, комментаторлар, дикторлар мен интервью берушілер, әрине, бірдей емес. Бірқатары жазылғанды оқитындар болса, енді бірқатары табан аузында ауызша сөйлейтіндер. Бірақ

барлығы да топ алдына шығатындар болғандықтан, олардан ауызша сөйлеу нормаларын, оның ішінде орфоэпиялық заңдылықтарды сақтаулары қатаң талап етіледі.

Әдетте актёр жазылған пьесаның сөздерін айтады, диктор жазылған материалды оқиды, лекторлар көбінесе жазылған текске қарап сөйлейді. Демек, олар әдеби тілде дайындалған сөзді ауызша айтып жеткізушілер ғана сияқты. Сырт қарағанда, бұларға тіл мәдениеті жөнінен көп салмақ түспейтін тәрізді болып көрінеді. Ал шындығында тілге қатысты ең үлкен талаптың бірі осыларға қойылады. Өйткені сөйлеу мәдениетінің бір шарты жазылған материалды немесе айтылмақ ойды дауыс ырғағын дұрыс келтіріп, табиғи түрде оқып немесе айтып беру, яғни сөз сазын келтіріп дыбыстау болса, бұлардан сол талап етіледі.

Сөздің жеке тұрғандағы дыбысталуы мен сөйлеу үстіндегі айтылуы әрдайым бірдей болып келмейді. Сол сияқты сөздердің жазылған түрі мен оның оқылуы да үнемі бірдей түсе бермейді. Сөйлеу үстінде немесе жазылғанды оқып беру процесінде сөздер бір-бірімен «тіл табысып», үндесіп, үйлесіп жатады. Сол үйлесімдік үшін сөздердің кейбіреулері бір-екі дыбысын «сындыруға», өзгертуге, кейде тіпті жоғалтуға дейін барады. Мұндай үйлесімдік — қазақ тілінің ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи заңдылықтары.

Әрбір тілдің өзіне ғана тән дыбысталу ерекшеліктері — сол тілді өзге туыс тілдерден бөлек дербес тіл етіп тұратын белгілердің бірі. Ол ерекшеліктер сақталмаса, сол тілдің табиғатына нұқсан келді деген сөз. Мысалы, алдыңғы сөз **а, е, ы, і** сияқты дауысты дыбыстарға аяқталып тұрса немесе **р, л, з, й, үнді у**

(*тау, бау* деген сөздердегі) дыбыстарына аяқталған болса, дауыс ырғағы жағынан сол сөзбен тұтасып айтылатын келесі сөздің басқы **қ, к** дыбыстары ұяңдан, **ғ, г** дыбыстарына алмасады. Мысалы, *бала кезде, келе қалды, күні кеше, кез келген, бұл күндері, қол қойды, қазқатар, ай қабақ* деп жазылған сөздер *балагезде, келегалды, күнүгеше, кезгелген, бүлгүндері, қолғойдұ, қазғатар, айғабақ* болып айтылуға тиіс.

Біріккен сөздердің ішінде де аралық дыбыстары жоғарыдағы көрсетілген түрде келгендері осылайша «сындырылып», яғни **к, к** дыбыстары ұяңдап айтылады. Сондықтан *Меңдіқыз, Талдықорған, Жезқазған, Жаңақорған, өнеркәсіп, бірқатар, қылқалам* түрінде жазылатын біріккен сөздер *Меңдіғыз, Талдығорған, Жезғазған, Жаңағорған, өнөркәсіп, бірғатар, қылғалам* болып айтылуы керек.

Сөздер аралығындағы бұл дыбыстар керісінше орналасқан жағдайда да, яғни алғашқы сөз **қ, к, п** дыбыстарына аяқталып, бір ырғақпен айтылатын келесі сөз дауысты дыбыстардан басталса, бұл дауыстылар алдыңғы қатан дыбыстарды «сындырып», жұмсартады, яғни ұяңдатып жібереді. Мысалы, *шекара, көк ала, көкөніс, қарап отыр, сатып алдым* сияқты сөздер *шегара, көгала, көгөнүс, қаработұр, сатыбалдым* болып айтылуы — заңдылық.

Мектепте қазақ тілі бағдарламасының фонетика, грамматика салаларынан «қазақ тілінің үндестік заңдары» деген тақырып өтіледі. Тіл білімінде «үндестік заңы» дегеннің баламасы ретінде «сингармонизм» деген термин қолданылады. Әдетте дауысты дыбыстардың үндесуін, яғни түбірдегі дауысты дыбыстың жуан-жінішкелігі жағынан қосымшаларды өзіне үйлестіруін «сингармонизм» деп атап

көздік. Ал шыңдығында сингармонизм тек дауыстылардың үндесуі емес, сөзді құран тұрған барлық дыбыстардың біркелкі не жуан, не жіңішке болып үндесуі скеній соңғы кездердегі зерттеулер баса айтады¹. Оның үстіне бұл үндестік қазақтың төл сөздеріне және ертеректе енген кірме сөздерге, олардың бір буынды түрлеріне де, көп буындыларына да тән скендігі көрсетіледі², яғни сөздің қалай таңбаланғанына қарамастан, ішінде жуан-жіңішке дауысты дыбыс әріптері жазылғанмен, тұтасымен не жуан, не жіңішке дыбысталуы тиіс деп тану қажет. Мысалы, *кітап*, *Күлаш*, *кінә* деп жазылған сөздердегі дыбыстар *кітап*, *Күлаш*, *кінә* түрінде үндесе, *біраз*, *бірақ*, *қауіп*, *қазір* сияқты сөздер тұтасымен жуан айтылып, олардағы дыбыстар *быраз*, *бырақ*, *қауып*, *қазыр* (немесе *кәзір*) болып үндеседі.

Міне, осы сияқты сингармонизм заңы жазудың ыңғайымен, яғни бір сөз ішінде жуан да, жіңішке де дауыстылардың жазылғанына қарай, өзінің табиғи түрде айтылуын бұзып жіберетін фактісі байқалады. Мұндайда дыбыстау автоматизмінен гөрі, сөзді «ойланып» айту жүзеге асады: *қа+зір*, *бір+аз*, *бі+рақ*.

Қазақ тіліндегі сөздер сингармониялық тембріне қарай жалпы төрт түрде үндеседі: олар жуан, жіңішке, еріндік, езулік. Жоғарыда көрсеткеніміз — жуан-жіңішкелікке қарай үндесу, ал еріндік-езулік дыбыстардың бір-біріне ықпалына қарай болатын гармония ерін үндестігі деп аталады. Сөз басында немесе сөздің бірінші буынында

¹ Строй казахского языка. Фонетика. «Наука», 1991. С. 70.

² Сонда, 73-бет.

келген **о, ө, ұ, ү** еріндік дауыстылары сол сөздің ішіндегі өзінен кейінгі буындарда жазылған **ы, і, е** дауыстыларын өздеріне үндес етіп айтқызады. Мысалы: *күмүс* (жазылуы: *күміс*), *күлүн* (жазылуы: *күлын*), *үйрөнүү* (жазылуы: *үйрену*). Үндесудің бұл түрі де жазудың әсерімен бұзылып, еріндік, езулік дауысты дыбыстар аралас айтылатын фактілері бар. Айталық, *құруқ, күлүмгөз, өлең, өнөр, өсүм* деп дыбысталуға тиісті сөздерді *құрық, күлімкөз, өлэң* немесе *өлэң, өнэр, өнер, өсім* деп айту жиі кездеседі.

Тек үндестік заңдары бойынша емес, қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылықтары өзге сәттерде де орын алады. Мысалы, бір әуенмен (ырғақпен) айтылатын екі сөздің арасындағы (алдыңғы сөздің соңғы дыбысы мен келесі сөздің басқы дыбысы) дауыстылардың бірі «жұтылып» кетеді, дәлірек айтсақ, соңғысы алдыңғысын «жұтып» қояды. Мысалы, *Сары арқа* деген екі сөз бір әуенмен, яғни қосылып айтылуға тиіс, сондықтан оның дұрыс дыбысталуы — *сарарқа*. Сол сияқты *келе алмады* деген күрделі етістік те бір әуенмен айтылатын сөздерден тұрады, оның да орфоэпиялық суреті — *келалмады* болу керек. Бұлардың екеуінде де алдыңғы сөздің соңғы дауыстысы «түсіп қалып», аралық тұста соңғы сөздің алғашқы дауыстысымен екі сөз қосылып айтылады.

Сөздердің жазылған түрі мен (графема мен) дыбысталу (айтылу) сазы бірдей бола бермейтіндігі и әрпімен келген сөздерде де көзге түседі. Анығында бұл бір таңбамен **ый, ій** деген дыбыстар қосындысы (тіркесі) таңбаланады: *сипат* — айтылуда: *сыйпат, сиыр* — айтылуда: *сыйыр, шикі* — айтылуда: *шикі, ақ тиін* — айтылуда: *ақ тійін*. Жеке айқанда и

таңбасын жіңішке дыбыстаймыз. Екі-үш (көп) буынды сөздерде келген (жазылған) и әрпін жуан не жіңішке дыбыстау оңай, ол сол сөздегі өзге дауыстылардың ыңғайымен айтылады. Мысалы, бір *тиын* (акша) дегенде, и-ді сөз ішіндегі ы-ға қарай жуан айтамыз: *тыйын*, *ақ тиін* дегенде келесі буындағы і жіңішке дауыстыға қарай *ій* етіп айтамыз: *тійін*. Ал бір буынды сөздерде жазылған и әрпін айтуда қиындық тууы мүмкін. Мысалы, *ми* деп жазылған сөз *мый* ма әлде *мій* ме? Мұндайда осы сөзге іштей қосымша жалғап көріп, егер ол жуан жалғанса (*мыйы+ма* қонбайды, *мый+ы* жоқ дегендер сияқты) *мый* деп айту керек болады. Сондықтан жазылуына қарап, и дыбысының жіңішкелігін еске алып, *мій* деп айтуға болмайды. Сол сияқты *бидай* деп жазылған сөздің алғашқы буынын жіңішке (*бий*), соңғысын жуан (*дай*) дыбыстау қазақ тілінің дыбыс әуеніне қайшы келеді, бұл сөздегі *би* буыны таза *бий* да емес, сондықтан болар, айтылуда бұл сөз көбінесе *бұйдай* түрінде келеді. Әрине, қазіргі жазуымызда бір әріппен әрі жуан, әрі жіңішке дыбыстар қосындысын таңбалау ұтымды болмай шықты. Әсіресе сөзді бауындауда, соған қарай дұрыс тасып алдауда қиындық пайда болып отыр. Қазақ тілінің буындау тәртібі (заны) бойынша екінші, үшінші буындар еш уақыт дауысты дыбыстан басталмауы керек, тек дауыссыздан немесе үнді (сонор) *у*, *й* дыбыстарынан басталуы тиіс: *қа-ла-лық* (*қал-ал-ық* емес), *та-уық* (*тау-ық* емес), *қа-йық* (*қай-ық* емес). Мұны бұдан 80-90 жыл бұрын Ахмет Байтұрсынов жақсы көрсетіп, айтып берген-ді¹. Ал қазіргі емлеміз бойынша *сиыр*, *қиыр*, *тиын*, *тиін*, *тиіс* деген

¹ А. Байтұрсынов. Тіл тағылымы, 1992.

сөздерді қалай буындаймыз? Дұрыс буында-
луы: *сы-йыр, қы-йыр, ты-йын, ті-йін* болуы ке-
рек. Ол үшін *сыйыр, қыйыр, тыйын, тийін* деп
жазылуы керек еді. **И** дыбысының бір буынды
сөздерде жуан не жіңішке айтылуының (яғни
бұл әріптің **йй** немесе **ій** деген дыбыстар ко-
сындысын таңбалауының) сөз мағынасын айы-
руда үлкен мәні бар. Сол себептен қазіргі
емле ережелрімізде ескерту (ауытқу) ретінде
тый/ти, сый/си деген сөздерді осы көрсетілген
түрінде жазылады деп көрсетіп келеміз. Қал-
ған тұлғалардың бәрінде **и** әрпі жуан дыбыс-
тың да, жіңішке дыбыстың да таңбасы болып
жазылатындықтан, бұл әріппен келген сөз-
дерді дұрыс айтуда ұқыптылық қажет.

Сөз сазына келгенде, мәселе тек үндестік
заңдарымен немесе дыбыстар кірігуі (жұты-
луы) сияқты құбылыстармен шектелмейді.
Ғылыми тұрғыдан келгенде, шешіліп (зертте-
ліп) жатқан, әлі де қарастырыла түсуге тиіс-
ті мәселелер аз емес. Әсіресе тіл-тілдің ды-
быстар жүйесін машинаға салып бақылау
барысында оны құлақпен есітіп қана талдау
әдісі толымсыз екендігі айқындалып отыр.
Мамандардың айтуына қарағанда, экспери-
менттік-фонетикалық әдіс дыбыстаудың құ-
лаққа естілмейтін нәзік сәттерін тануға мүм-
кіндік береді, осының нәтижесінде құлақпен
тыңдағанда тұтас дүние болып естілетін кей-
бір дыбыстар артикуляция (айтылуы) жағы-
нан бірнеше элементтен тұратындығы байқа-
лады екен¹. Сөздің жеке тұрғандағы дыбыс-
тық құрылымы мен фразадағы құрылымында
айтарлықтай өзгешелік бар екендігі тек қазақ
тілі бойынша емес, өзге тілдердің материал-
дары бойынша да дәлелденуде. Зерттеуші

---

¹ Зиндер Р. Л. Общая фонетика, Л., 1961. С. 21.

М. Исаев қазақ тілінде сөздердің сойлем ішінде орналасуы (айналасы) олардағы дауыстылардың айтылуына әсер етеді дейді¹.

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеуде дифтонгондық деп аталатын құбылысқа ерекше назар аударылады. Бұл — е, о, ө сияқты дауыстылардың алдында й, у деген қосамжар дыбыстардың айтылуы (естілуі). Әдетте мектеп оқулықтары мен орфоэпиялық ережелерімізде е, о, ө дауыстыларының қосарланып дыбысталуы, яғни олардың алдында й, у қосамжар элементтерінің айқын байқалатын жері сөздің басында келуі деп айтылып жүр. Ал қазақ фонетикасын эксперименттік әдіспен зерттеуші мамам Ә. Жүнісбековтің көрсетуі бойынша е дыбысының дифтонгондық сипаты дауыссыздан кейін тұрғанда едәуір әлсірейтіндігімен, мүлде жойылып кетпейді екен², яғни *бес, бет, бер* сияқты сөздердің айтылуында да е дыбысы ә-ге жуықтап емес, алдынан сәл й қосамжар элементі қатысатындығы машинаның (эксперименттің) көрсетуінен ғана байқалмайды, тіпті ауызша айту мен құлақпен естуде де байқалады. Мысалы, орыс тіліндегі *бес* (жын) сөзі мен қазақ тіліндегі *бес* (сан) сөзін әр тілдің өз орфоэпиялық заңымен дұрыс айтып көріңіз. Зерттеушілер аталған дыбыстың дифтонгондық сипаты орыс тіліне қарағанда, әлдеқайда күшті болғандықтан, қазақ тіліндегі е дыбысымен келген кейбір есімдерді орысша таңбалауда оның естілуіндегі дифтонгондік сазы (іс бо-

¹ Исаев М. К. Фразовые модификации гласных в структуре казахского слова.— Сб. Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-Ата, 1979. С. 92—97.

² Джунисбеков А. Заметки о фонеме [e] в казахском языке.— Сб. Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-Ата, 1979. С. 90.

лып айтылуы) әсер етіп, е-мен жазылуға тиісті тұстарында и әрпі жазылып кеткенін көрсетеді. Мысалы, Алматы маңындағы үстіне тау құлап, жоғалып кеткен *Есік* көлін *Иссык* деп, *Шелек* деген жер атауын *Чилик* деп жазылып жүргенін білеміз¹.

Қосамжар дыбыстар көрінісі, яғни протеза құбылысы **ы, і** қысаң дауыстыларының жазылу-жазылмау, соған орай айтылу-айтылмау мәселесін де қамтиды. Бұл мәселеге арнайы назар аударған зерттеушілер (Ш. Сарыбаев, Б. Қалиев, С. Кеңесбаев, И. Ұйықбаев т. б.) қолданылып жүрген емле ережелерімізде сөз ішінде және сөз басында **ы, і** әріптерінің жазылу-жазылмауында қайшылықтар бар екенін айтады. Шынында да солай. Әрине, сөздің жазылуы, яғни орфография ережелері — өз алдына бөлек дүние, бірақ біз әңгіме өзегі етіп отырған сөз сазына, яғни орфоэпияға қатысы зор, әсері бар мәселе. Сондықтан емле заңдылықтарының бірізді болып келуі сөздерді дұрыс дыбыстауға жәрдемін тигізеді. Дегенмен сөз сазының, яғни графема мен фонеманың әрдайым үйлес келе бермейтіндігі белгілі, сондықтан қалай жазылса, солай оқу мүмкін емес болады. Қазіргі емле ережесі бойынша *сахна, рақмет, ресми* сияқты бес-он сөз буын ортасына **ы, і** әріптерін кірістірмей жазып жүрміз. Сондай-ақ *ерін, орын, халық, ауыл, әріп, көрік, құлық* сияқты сөздерге **-ым, -ың, -ы (-ім, -ің, -і)** деген тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, екінші буындағы **ы, і** дыбыстары «сусып түсіп қалады» деп, олардың таңбаларын жазбаймыз: *орным, орның, орны, халқы, халқымыз, аулым, аулың, аулым, аулың, әрпі, көркі, құлқы* (мінез-құлқы) т. т. Ал

---

¹ Сонда, 90-бет.

осыған ұқсас екінші буыны **ы, і** дыбыстарымен келетін сөздердің енді бір тобында тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, **ы, і** әріптерін түсірмей жазып жүрміз: *дауыл—дауылы, қайыс—қайысы, бауыр—бауыры, ойын—ойыны, құйын—құйыны*. Екінші буыны **ы, і** дыбыстарымен келетін сөздер **қ, к** сияқты қатаң дыбыстарға аяқталған болса және тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, бұл қатаң дыбыстар ұяндап кететін болса, ол күнде **ы, і** дыбыстары түсірілмейтіндігі тіпті даусыз: *қайық—қайығы, түлік—түлігі, қорық—қорығы, көрік—ұстаның көрігі, қалып (форма) — қалыбы*. Мұндай сөздерге тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, олардың соңғы қатаң дыбысы ұяндамаса, **ы, і** әріптерін түсіріп жазамыз: «әдемі жүз, шырай» мағынасындағы *көрік* сөзі тәуелденгенде, *көркім, көркің, көркі* болады, «мінез-құлық» дегендегі *құлық* сөзі *құлқы* болып тәуелденеді де, *құлақтың құлығы* дегендегі *құлық* сөзі *құлығы* болып өзгереді.

Дауысты дыбыстарға аяқталатын сөздерге дауыстыдан тұратын немесе дауыстыдан басталатын қосымшалар жалғанғанда, я болмаса дауыстыдан басталатын сөз тіркес құрай ұласа айтылғанда, қысаң **ұ, і** дыбыстары айтуда да, кейде жазуда да түсіп қалады: *жеті+еу — жетеу, Сары+ағаш — сарағаш, сары+алтын — саралтын*.

Осы реттегі қысаң **ы, і** дыбыстары түсіріліп не сақталып жазылатын сөздердің қай-қайсысын айтуда да біздің «сусып түсіп қалады» деп жүрген құбылысымыз абсолюттік емес, яғни сөздің айтылуында **ы, і** дыбыстары мүлде «ғайып» болмайды, олардың сарқыншағы сақталады. Атап айтсақ, *ерні, халқы, ауру, уақтылы, қаупі, ойна* деп жазылған сөздер (айтылар-айтылмас, естілер-естілмес ілес-

не-протезалық **ы, і** дыбыстарын жақша ішіне алып танбаласақ) *ер/і/ні, хал/ы/қы, ау/ы/ру, уақ/ы/тылы, қау/ы/ны, ой/ы/на* болып айтылады. Тіпті *Сарағаш, Сарөзек, саралтын* сияқты **ы** дыбысы мүлде «жұтылып» кететін сөздердің өзін дыбыстауда да оның «ілеспе» түрі (орысша: призвук) сақталады: *Сар/ы/өзек, Сар/ы/ағаш, сар/ы/алтын*. Егер бұл сөздерде **ы, і** қысқа дыбыстары мүлде «жұтылып» (сусып, жоғалып) кеткен болса, *ер//ні* (осылайша екі бөліп айтып көріңіз), *хал//қы, Сар//ағаш, сар//алтын* деп айтылуға тиіс болар еді.

Л, р әріптерінен басталып жазылып жүрген сөздердегі сөз басындағы ілеспе (немесе қосамжар) **ы, і** дыбыстары да назар аударады. Бұл күнде *лақ, рет, рас, ру, лас, лек* деп жазып жүрген сөздеріміз бір кездерде *ылақ, ірет, ырыс, ұру, ылас, ілек* түрінде жазылып жүрді. Бұлайша жазудың шынында да қысыны бар еді, өйткені осы сөздердің алдында айтылуда ілеспе **ы, і** дыбыстарының бары даусыз.

Мамандардың зерттеулеріне қарағанда, **р** дыбысы түркі сөздерінің басында келмейді. Көне түркі-ескерткіштері тілінде кездесетін **р**-дан басталатын 50 шақты сөздің бәрі араб, парсы, санскрит тілдерінен енген кірме сөздер екендігі көрінеді¹. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде (3-басылым, 1988) **р** әрпінен басталып жазылып берілген сөздердің барлығы дерлік кірме тұлғалар, басым көпшілігі *радар, радио, ракета, ревизор, рельс* сияқты орыс тілі арқылы енген терминдер; қалғанда-

¹ Галипов Т. Т. К истории употребления фонемы [р] в тюркских языках.— Сб. Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-Ата, 1979. С. 158.

ры *разы, рақым, рақат, рәсуа, рия* сияқты араб, парсы сөздері, тек *ру, рет, рас, рай* тәрізді 5—6 тұлға ғана *ұру, ірет, ырас, ырай* деген төл сөздердің жоғарғы топқа қолдан жетелеп әкеп қосқандарымыз.

Бұлардың барлығында, тіпті орыс тілі арқылы енген *радио, рельс, роман* сияқты сөздердің өзін қазақша сөйлеу актісінде айтуда сөз басындағы **р** дыбысының алдында ілеспе **ы, і** дыбыстары орын алады. **Л**-дан бастап жазып жүрген сөздеріміз де осы сияқты: көбі кірме сөздер (*лаборант, лазер, лексика*), ал араб, парсы тілдерінен еніп «қазақыланып кеткен» немесе қазақтың төл сөзі деп табылатын тұлғалардың да жазылуы қолдан жасалынды, сондықтан айтылуда *ылай, ылақ, ылау* болып айтылады. Бұл топтағы *лүп, лүпіл, лық* (толы), *лып-лып* сияқты **ү, ы, і** дыбыстарымен буын құрайтын сөздердің басындағы ілеспе дауыстылардың айтылу (естілу) сапасы (күші) алдыңғы топтан төмендеу екенін жай құлақпен де байқаймыз.

Сөздің жазылуы мен айтылуына келгенде, қайшылығы көрініп, біраз пікір таласын туғызып келе жатқан тұстың бірі — **ж, ш** дыбыстарынан кейінгі **а, ә** дыбыстарының орфограммасы мен орфоэпиясы. Тек қазақ тілі емес, жалпы түркі тілдерін зерттеген мамандар сөз басындағы **ш, ж (дж)** мен **й** дыбыстарының ортасында келген **а** дыбысы жіңішке айтылатындығын көрсетеді¹. Қазақ тілінде де солай: *шай, жай* және *жай* буынынан басталатын көп буынды *жайғасу, жайдақ, жайдарлы, жайнақы, жайнаң* т. б. сияқты сөздер *шәй, жәй, жәйдақ, жәйдарлы...* болып айты-

---

¹ Щербак А. М. Сравнительная грамматика тюркских языков. Л. 1970.

лады, ал *шай, жай* деген бір буынды сөздерге қосымша жуан жалғанады: *шәй+ға* кел (*шәй+ге* кел емес), *жәй+ы+ң+а* қара (*жәй+ңе* қара емес). *Жай* дегеннен басталатын көп буынды сөздердің барлығы да жуан сөздер, яғни екінші, үшінші... буындары **а, ы** жуан дауыстыларымен келеді. Осы заңдылықты ескеріп, емле сөздігінде *шай, жай* деген бір буынды сөздерді жуан **а** дыбыс әрпімен жазу ұсынылған. Соған қарамастан, айтылу (естілу) заңдылығына қарай осы сөздер жеке бір буынды болып тұрғанда, кейде тіпті оларға жуан қосымшалар жалғанып тұрған күннің өзінде *шәй, жәй, жәйдан-жәй, жәйғасу* деп жазу жиі кездеседі. Сингармонизм заңы бойынша сөз тұтас не жуан, не жіңішке айтылуға тиіс болса, қазақ тілінде мұндай үндестік қатардың көрнекті түрде бұзылатын тұсы осы жерде тәрізді. Мысалы *жайдақ шам* деп жазылғанды *жәйдақ шам* деп айтамыз, ал үндестік заңы бойынша бұл сөз не *жайдақ*, не *жәйдек* болып дыбысталуы қажет қой.

Қазақ сөздерінде сөз басында немесе ішінде келген **ж** дыбысының айтылуында да ескеретін жайт бар. Эксперименттік байқау қазақ әдеби тіл нормасында **ж** дыбысының таза аффикат **дж** түрінде айтылмағанымен, **ж**-ның алдында өте әлсіз ілеспе **д** жаңғырығының барын айтады. Таза аффикат **дж** қазақ тілінде диалектілік ерекшелік ретінде көрсетіледі. Бұл жөнінде кеңінен талданған еңбектер бар¹. Мысалы, қарақалпақтар арасында тұратын қазақтар сөз басында келген **ж** дыбысын **дж**

---

¹ Жүнісбеков Ә., Нұрмағамбетов Ә. Қазақ сөйле-ністеріндегі «дж» аффрикатының қолданылуы.— Св. Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-та, 1979. С. 232—237.

деп айтатындығын (*джоқ, джігіт, джантақ*) көрсетеді. Бұл ерекшелік Қазақстанның оңтүстігіндегі кейбір аудандардағы қазақтар тілінде де ұшырайтындығы тіркелген. Мысалы, зерттеуші О. Нақысбеков Шу ауданындағы қазақтар тілінде дж аффикат *джайлау, джауын, бжулде* сияқты сөздердің басында айтылса, *олджа, болджау* сияқты сөздердің ортасында қолданылатынын көрсетеді. Бұл құбылыс Сарысу ауданы тұрғындарында (С. Омарбеков), Жамбыл, Шығыс Қазақстан облыстары мен Шымкент, Семей облыстарының кейбір аудандарандағы, Монғолиядағы қазақтар тілінде де байқалады (Ж. Досқараев). Ал әдеби тіліміздің орфоэпиялық нормасы бойынша сөздің басындағы да, ортасындағы да ж дыбысы таза, айқын дыбысталатын дж аффрикаты болып емес, жалаң ж (тіпті алдында өте әлсіз д жаңғырығы болған күннің өзінде де) дыбысы болып айтылуға тиіс, яғни ж-ның алдынан жоғарыда көрсетілген жергілікті жердегідей д қосалқы дыбысы айқын айтылмайды.

Қазақ тіліндегі ш дыбысынан басталатын сөздердің ч-мен айтылуы (*чал, чатақ, чырақ*) да осы іспеттес: ол да диалектілік ерекшелік. Сөз басында ч дыбысын айту Қазақстанның шығыс, оңтүстік-шығыс өңірі мен Монғолия Шыңжан өлкелеріндегі қазақтардың сөйлеу тілінде орын алады. Ал әдеби тіл нормасы бойынша қазақ сөздері тек ш дыбысымен айтылады: *шал, шатақ, шырақ*. Сөз ортасында және соңында келген ш дыбысының осы түрінде айтылуында тіпті дау жоқ: *ақша (ақча емес), қанша (қанча емес), қалаш (қалач емес), күш (күч емес)*. Бұл заңдылық тіпті жергілікті жерлерде сөз басында ч-мен сөйлейтіндердің тіліне де тән.

Сөз сазын, яғни орфоэпиялық норманы әңгіме еткенде, қазақтың өз тілінің дыбыстық жүйесіне тән емес, тек кірме сөздерде жазылатын **в, ф, х, һ, ц** таңбаларын дыбыстау жайына тоқтауға тура келеді. Бұлардың ішінде **һ** таңбасы тек араб, парсы тілдерінен енген сөздерде ғана, ал **х, ф** әріптері араб, парсы тілдері мен орыс тілі арқылы енген сөздерде жазылып жүрсе, **в, ч, ц, щ**-мен тек орыс тілі арқылы енген халықаралық сөздер мен орыстың өз сөздерінде жазылады. Бұл сөздерді, әсіресе орыс тілі арқылы енгендерді қазақ тілінде негізінен сол әріптер белгілеп тұрған дыбыстарды өзгертпей айтқан жөн: *вагон* (*бәгән* емес), *факультет* (*пәкүлтет* емес), *химия* (*қимия* емес), *гауһар* (*гауқар* немесе *гаухар* емес), *цирк* (*сирк* емес): **щ** әрпімен келген сөз қай тілдің сөзі болса да қос **ш** дыбысымен айтылады: *училище* (училнше), *аишы* (ашы), *тұшышы* (тұщы). Сөйлеу үстінде **һ, х** дыбыстарымен келген араб, парсы сөздерін қазақша қ дыбысына жуық айтылу фактісі жиірек кездеседі, бұл да қате емес, біріншіден, оның себебі, бұл дауыссыздардың қазақ тіліне тән емес екендігінде болса, екіншіден, **һ, х** дыбысты көптеген араб, парсы сөздерінің ертеректе енген не **қ**-мен айтылып кеткендігіне немесе олардың түсіп қалу дәстүріне байланысты. Мысалы, *хаким* сөзі *әкім* болып, *һәр* сөзі *әр*, *һәм* шылауы *әм*, *рахим* сөзі *рақым*, *Зухра* жалқы есім *Зура* (*Зәуре*), *Зере* түрінде қалыптасқаны бұл күнде тарихи дәстүрмен *Ахмет*, *Мұхит*, *сахна* сияқты сөздерді *Ақымет*, *Мұқыйт*, *сақына* деп айтуға «правқ» береді.

Демек, сөздің жазылуы мен айтылуы үнемі бірдей түсе бермейді екен, яғни сөз қалай таңбаланса, сол таңбаларды ғана сақтап айту әрдайым шарт та емес, мүмкін де емес. Әрине,

қазақ тілінде жазылуы бойынша айтылатын сөздер де аз емес. Мысалы, *ари, ала, алау, аламан, алмақ, алғы, алғашқы* деген сияқты сөздердің жеке тұрғандағы айтылуы олардың таңбалауымен бірдей.

Міне, қазақ тіліндегі сөз сазының басты-басты құбылыстары жайында жалпы таныстыруды осымен аяқтауға болады. Әрине, бұл жерде біз қазақ орфоэпиялық заңдылықтарын бастан-аяқ түгел баяндап отырған жоқпыз, өйткені бұл заңдылықтардың норма ретіндегі көрінісі осы кітапта ережелер түрінде түгелге жуық ұсынылады. Мұнда көзделген мақсат — тілдің сөздік қазынасы (лексикасы), грамматикасы, дыбыстық жүйесі (фонетикасы), жазу жүйесі (орфографиясы) салаларында өздеріне тән заңдылықтары болатыны сияқты, сөздерді дұрыс айтудың да, дұрыс дыбыстаудың да (орфоэпияның да) табиғи тәртібі, нормалары болатындығына назар аударту. Өзге салаларға қарағанда орфоэпия мәселелері назарға кешендеп ілініп отыр. Оның да себептері бар. Тіл-тілдің қай-қайсысында да орфоэпиялық нормаларды арнайы сөз ету, яғни оларды көрсету, зерттеу, реттеу кешендеп қолға алынады, өйткені ұлттық әдеби тіл әбден қалыптасып, барлық адамдарға, тіл қолданысының барлық саласында, сол ұлт мекендеген барлық өлкеге ортақ, бірдей болған күнде ғана сол тілде ауызша дұрыс сөйлеудің нормасы, оның ішінде орфоэпия тәртіптері баршаға түгел міндетті сипат алады. Қазақ тілінің сөз сазының орфоэпиялық жүйесін арнайы сөз ету кейін, үстіміздегі ғасырдың 60—70-жылдарынан бастап қолға алынды. А. Байтұрсынов атындағы академиялық Тіл білімі институты 60-жылдардың соңғы кезінде «Тіл мәдениеті» деген бөлім ашып, белгілі ғалым

М. Балақасев қазақ тілінің сөз мәдениетін, орфографиясы мен орфоэпиясын зерттеуге басшылық етті, өзі де «Қазақ тілінің мәдениеті» (1971), «Қазақ әдеби тілі және оның нормалары» (1984) атты еңбектерді жарыққа шығарды, бөлім қызметкері Қ. Неталиева «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігін» құрастырып, ол 1977 жылы жұртшылық қолына тиді. М. Дүйсебаева «Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері» атты еңбегін 1973 жылы ұсынды, мектепке арналған «Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі» (1981) шықты. 1983 ж. біз «Сөз сазы» (сөзді дұрыс айту нормалары) атты арнайы кітапша шығарып, оны мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының студенттеріне, сахна қайраткерлері мен радио, теледидар дикторларына, комментатор мен журналистерге нақты құрал ретінде ұсындық. Онда тұңғыш рет қазақ тілінің орфоэпиялық ережелері берілді. Бұл ережелер қолданбалылық (практикалық) мақсатта түзілді, сондықтан берілген қағидаларды жаттықтыратын мысалдар мен тапсырмалар беріліп отырды.

СӨЗ САЗЫНЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ПЕН ӨНЕРДЕГІ МАҢЫЗЫ

Сөз сазы дегеніміз сөйлеу актісінде сөз ішіндегі немесе сөз аралығындағы дыбыстардың бір-біріне әсер етіп, бірін-бірі өз ыңғайына иіп айтылуы болса, ол, бір жағынан, сөйлеу мүшелерінің жұмысын жеңілдетуге, әр алуан кедергіні кемітуге ұмтылуын көздейді, екінші жағынан, сөз сазы айтылған сөздің тыңдаушы құлағына жұмсақ тиіп, сөзге әуенді үн береді.

Тілдің мұндай үйлесімді үндестігін және құлаққа жағымды әуенділігін өлең тілі шебер пайдаланады. Мысалы, өлең жолдарындағы сөздердің буындарын жеке-жеке санағанда, сол өлеңге тиісті өлшемнен артық шығуы мүмкін, бірақ айтылуда дыбыстар үндестігіне сай, өлеңнің әр жолының (тармағының) дәл 7—8 немесе 11 буын болып шығатыны еске алынады, я болмаса, керісінше, кейбір сөздерге артық буын қосылып айтылатыны ескеріледі. Айталық, Біржан салдың «Жанбота» деген өлеңі 11 буынды өлшеммен құрылған. Оның:

Жанбота, осы ма еді өлген жерім,
Көкшетау боқтығына көмген жерім —

деген жолдарындағы сөздерді жеке-жеке алып

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
--	---	---	---	---	---	---	---	---	---

буындап санасак: *Жан-бо-та о-сы ма е-ді өл-*
10 11 12
ген же-рім болып 12 буын шығады. Ал айтылуда ортадағы сөздер *осымеді* болып *ма* деген буынның соңғы дауыстысы мен одап кейін келген *еді* сөзінің басқы дауыстысы кірігіп, *ма-е-ді* деген үш буынның орнына *ме-ді* болып екі буын айтылғандықтан, осы өлеңнің өлшеміне сай 11 буын шығады. Бір ырғақпен айтылатын сөздердің аралығындағы екі дауыстының бірі «жұтылып», өлең өлшемі дәл шығатын мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мысалы, Абайдың:

Аласы аз, қара көзі айнадайып,
Жүрскке ыстық тиіп салған сайын —

деген өлең жолдарының алғашқысы жазуда 12 буын болғанмен, алдыңғы сөздің соңғы *ы* дыбысы мен келесі сөздің басқы *а* дыбысы кірігіп, *аласаз* болып айтылады да, өлең өлшемі дұрыс шығады. Өлең жолдарындағы бір

ырақты сөздердің арасындағы екі дауыстының бірі әрдайым «жұтыла» бермейді: егер буын саны дәл келсе, мұндай екі сөз бірінің соңы, екіншісінің басындағы дауыстыны кіріктірмей, олар сақталып айтылады. Мысалы, Абайдың:

Жаздың көркі енеді жыл құсымен
Жайрандасып жас күлер құрбысымен —

деген өлең жолдарындағы *көркі енеді* деген сөздер қатар тұрғанмен бірінші (*көркі*) сөздің соңғы дауыстысы да, екінші (*енеді*) сөздің басқы дауыстысы да жеке-жеке айтылады, өйткені өлеңнің бұл тармағы осы тұрысында II буынды, оларды кіріктіріп айтса, 10 буын болып, өлеңнің өлшемі де, ырағаты да бұзылады.

Кейде өлшемге қажет буын саны жетпей тұрса, «жедел жәрдемге» **ы, і** дыбыстары «шақырылады». Мысалы,

Баянауыл басынан бұлт кетпес,
Княдағы түлкіге құсым жетпес —

деген өлеңдегі бірінші тармақтың жолдарын жазылуы бойынша санасақ, 10 буын, сондықтан бұл өлең айтылуда: *ба-й-а-на-у-ыл ба-сы-нан бұ-лыт кет-пес* болып, бұлт сөзі *бұлыт* болып дыбысталады. Бұл — алдыңғы екі дауыстының біреуінің «жұтылып» кетуіне қатысты құбылысқа қарағанда әлдеқайда сиректеу кездеседі, дегенмен қазақ өлеңінің сазында орын алатынын айтуға болады.

Қазақ поэзиясы ассонанс пен аллитерация деп аталатын дыбыстар біркелкілігінен туатын құбылысты да стильдік мақсатпен кеңінен пайдаланады. Өлең жолдарында немесе қатар келген сөздердің басында, мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестерде, монологтерде, ма-

қала, кітап т. б. аттарында, газет-журналдардың айдарларында немесе тақырып аттарында, қысқасы, текст ішіндегі сөздер біркелкі немесе бір-біріне жуық (мысалы: т ~ д, б ~ п, с ~ з сияқты дыбыстар) дауыссыздардан басталып келсе, ол аллитерация деп аталады. Мысалы, Мұқағали Мақатаевтың «Жастық» атты өлеңінің мына шумағына назар аударалық:

Жастық менің жаныма жыр байлады,
Жастық мені жаятартпай, шыңға айлады,
Жастық мені шыңдады, шынықтырды,
Жастық шіркін өмірді шын ұқтырды.

Мұнда ж және ш дыбыстарынан басталатын бірқатар сөз шоғырланған. Екінші мысал Қуандық Шаңғытбаевтан:

Кімде жоқ кірбін көңіл, күрсін арман,
Кейде мен шығай маңып, үн шығарман.
Кей уақыт көңіл шіркін көкке шалқып,
Күндер көп күмбірлетіп, күй шығарған —

деп алынған өлең жолдары к және ш дауыссыз дыбыстарынан басталатын сөздерді қатыстыру арқылы жасалған. Мұнда осы шумақтың әр тармағы к дыбысынан басталатын сөздермен келген. Өлеңнің жеке шумақтарының немесе кейбір шағын өлеңнің бірінші сөзі тұтасымен бір дыбыстан басталатын сөздерден құралатынына Абайдың інісі Оспанның өліміне шығарған «Жайнаған туың жығылмай» деп басталатын шағын өлеңін келтіруге болады. Бұл өлеңнің 16 тармағы (жолы) түгелімен ж дыбысымен келген сөздерден басталады:

Жайнаған туың жығылмай,
Жасқанын жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрыммай,

Жаужүрек жомарт құбылмай,
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын жүрек суынбай,
Жан біткеннен түңілмей,
Жағалай жайлау дәулетің,
Жасыл шөбі қуармай,
Жарқырап жатқан өзенің
Жайдақ тартып суалмай,
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдақтап қашып сабылмай,
Жан біткенге жалыпбай,
Жақсы өліпсін, япырмай!

Мұнда ж дыбысы тек жол басындағы сөздерде ғана емес, тармақ ішіндегі сөздерде де келіп отырады: **жайнаған** туың **жығылмай**, **жасқанып жаудан** тығылмай, **жасаулы жаудан** бұрылмай т. т.

Аллитерацияның құлаққа жағымды саздық қызметін мақал-мәтелдер де жақсы пайдаланады. Мысалы, «Құлан құдыққа құласа, құлағында құрбақа ойнар» деген мақал қ дыбысынан басталатын сөздерді шоғырлап, белгілі әсер беріп тұр. «Көппен көрген ұлы той» деген мәтелді *елмен көрген, жұртпен көрген, халықпен көрген* деп ауыстырып айтуға болмайды, өйткені мұнда *көппен көрген* деген сөздер аллитерацияны пайдаланғандықтан құлаққа жағымды, айтуға жеңіл, еске сақтауға қолайлы мәтел болып тұр.

Қазақтың атақты билерінің сөздері көбінесе аллитерациялы болып келеді. Мысалы, Төле би айтыпты деген сөздерден: «**Батыр** деген **барақ** ит, **екі** долы қатынның **бірі** табады, **би** деген **бір** бұлақ, қатынның **ілуде** **бірі** табады» деген шешендікте **батыр**, **би** деген сөздеріне **б** дыбысынан басталатын **барақ**, **бұлақ** деген теңеулер алынған. Осы құбылыс дауысты дыбыстарға қатысты болып келсе, **а с с о н а н с** деп аталады. Бұл да қазақ тілінде орын ала-

ды. Бұған классикалық мысал ретінде Махамбеттің атакты «Ереуіл атқа ер салмай» деп басталатын өлеңін келтіруге болады. Мұнда өлеңнің әрбір тармағы е дыбысынан басталатын сөзбен келеді. Сондай-ақ ақындар өлеңнің бір жолында біркелкі дауыстыдан басталатын сөздерді алу арқылы да ассонанс тәсілін қолданады. Мысалы, Фариза Оңғарсынованың:

Айналайын ауылдың адамдары-ай,
Сендер барла бұзылар заман қалай? —

деген өлең жолдарында а дауысты дыбысымен ассонанс жасалып тұр.

Аллитерация мен ассонанс құбылыстары тек үн сазын келтіру үшін ғана емес, айтылмақ ойға екпін түсіру, ақынның көңіл күйін білдіру сияқты стильдік қызмет те атқарады. Мысалы, Жамбылдың Алғадай деген баласы Ұлы Отан соғысында қаза тапқанын естігенде:

Алатауды айналсам
Алғадайым табам ба?!
Сарыарқаны сандалсам
Саңлағымды табам ба?! —

деп күңірену үстінде *Алатауды айналсам, Алғадайым... Сарыарқаны сандалсам, саңлағымды...* деп ассонанс пен аллитерация жасап, *Алғадай, саңлақ* сөздеріне екпін түсіріп, әке зарын мейлінше әсерлі етіп беріп тұр. Біркелкі дыбыстарды не буындарды тандап, қатар тұрған сөздердің басында не ортасында келтіру айтылмақ ойға әсерлі өң беріп, образ жасауға да қатысады. Мысалы, Мұхтар Әуезов «Еңлік — Кебек» пьесасындағы Абызды сөйлеткенде: «Сыбдыр сөзбен шығарып сап, сынайын деп кепсің ғой, көлгір сөзбен көлденең болғың кепті ғой» деп, **с, к** дыбыстарын ойна-

тады. Демек, бұл рольді ойнаушы актёр аллитерация жасап тұрған дыбыстарды ерекше мәнерлеп айтса, құба-құп болар еді. Екінші мысал: «Қарагөз» пьесасындағы Сырымның сүйген жары жынданып кеткен сәттегі ышқына күйінген образын беру үшін, оның монологіне **с, з** дыбыстары бар сөздерді шоғырлап келтіреді: «Өсер.., өсер.., не өсер?. Тек зұлымдық өсер нөсер болып сенен. Сор өсер, ар өшер! Өскенде тек зар өсер сенің лағынет табаның астында!». Мұнда да дыбыстардың айтылуы ерекше қалыптасып, жай сөйлеу нормасынан өзгеше болуы керек, яғни **с, з** дыбыстарын өзге дыбыстардан бөліңкіреп айтқан абзал, сонда ыза, қайғы, зар буған кейіпкердің образы айқындала түседі.

Сөйтіп, көркем әдебиет пен сахна өнері сөз сазына, сөздердің дыбысталу сипатына бейтарап емес екендігі байқалады. Сондықтан бұл жайтқа көркем әдебиетті оқытып үйрететін мектеп мұғалімдері мен сахна шеберлерін: актёрлер мен әншілерді, көркем сөз айтушыларды тәрбиелейтін оқу орындарының ұстаздары мен режиссерлер назар аударулары шарт.

СӨЗ САЗЫ НОРМАЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЖАЙЫ

Сөзді дыбыстау, яғни дұрыс айту нормалары барлық сәттерде бірдей, ешбір бұлжымайтын нәрсе емес. Жалпы ауызша сөйлеудің, яғни сөзді ауызша жеткізудің екі типі бар: бірі — сөздерді толық әуенмен (ғылымда ол «толық стиль» деп аталады) айту, екіншісі — әдеттегі сөйлесу әуенінде айту. Сөздерді толық әуенмен айтқанда, оларды нақпа-нақтап, бір-

бірімен аса жымдастырмай, кейде сөз аяғын созып, әр сөзді тыңдаушыға мейлінше анық етіп жеткіземіз. Бұл әуен митинг сияқты аса көп жұрт жиналған жерлерде қолданылады, өйткені митингілерде мыңдаған адамға қарата айтылатын өте маңызды болғандықтан, ол сөздің барша тыңдаушыға барынша түсінікті болып, мейлінше анық естілуі көзделеді. Сондай-ақ айтылмақ сөзді (ойды) тілі жаңа шығып келе жатқан сәбиге немесе сол тілді әлі әбден меңгермеген өзге ұлт өкіліне түсінікті етіп білдіру үшін де толық айту мәнерін қолданамыз. Бірақ өмірде сөздерді толық айту мәнерінен гөрі сөйлесу әуені әлдеқайда жиі қолданылады. Бұл мәнерде сөздер аса шапшаң емес, бірқыдыру баяулата, бірақ дауыс ырғағы жағынан топтастырыла, бір-бірімен қиюластырыла айтылады. Театрларда, радио мен теледидарда, топ алдына айтылатын (оқылатын) лекция-баяндамаларда сөз айтудың осы әуені пайдаланылады.

Сөйлесу мәнерінің өзі де біркелкі емес. Оның көтеріңкі, салтанатты үнмен және жай үнмен айтылуы бар. Салтанатты үнде кейбір сөздерді әдейі бөліп айту немесе созып айту, кейде тіпті толық әуенмен айтқандай, әрбір сөзді нақпа-нақтап дыбыстау орын алады. Мысалы, радио мен теледидардан берілетін мемлекеттік, халықаралық маңызы аса зор ресми хабарлар көбінесе салтанатты әуенмен беріледі. Пьесаларда да белгілі бір жағдайға (ситуацияға) орай кейбір монологтер немесе тіпті бір-екі ауыз сөз де көтеріңкі үнмен айтылуы мүмкін. Бірақ қай-қайсысында да тыңдаушыға түсінікті болып шығатын айқындықпен қатар, сөздердің сөйлеу актісіндегі бір-біріне ететін әсері, дыбыстардың бір-бірінің ыңғайына қарай үндесіп, үйлесіп айтылуы

қатаң сақталуға тиіс. Бұл талап әншілер мен актёрлерге, дикторлар мен комментаторларға, мұғалімдер мен лекторларға және жиынжиналыстарда сөйлеушілерге, баяндамашыларға қойылады.

Сөздердің бір-бірімен үндесетін дыбыстық заңдарының күші барлық жерде: күнделікті сөйлеу тәжірибесінде, мектеп оқушылары мен студенттердің сабақ үстіндегі сөйлегендерінде, беретін жауаптарында, драма, комедия, трагедия сияқты пьесаларда ойнағанда, тақпақ айтқанда, кинода, радио мен телехабарларда, жиналыстар мен митингілерде сөйлегенде бірдей болғанмен, әр жанрдың, тіпті бір жанрдағы әр шығарма түрінің, әр жағдайдағы сөйленген сөздің айтылу мәнерінде айырмашылықтар болады. Мысалы, сөз дыбыстарын «ойнатып» әрі белгілі бір өлшеммен жазылған, мақал, мәтел, фразеологизмдерге бай «Еңлік-Кебек», «Қара Қыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан», «Қарагөз» пьесалары (бәрі де Мұхтар Әуезовтікі), Ғабит Мүсіреповтің «Ақан сері — Ақтоқты», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» пьесалары, Қалижан Бекхожиннің «Ұлан асуы», Тахауи Ахтановтың «Ант» драмасы, С. Сыматаевтың «Зар заман» пьесаларының сөздерін айту мен біздің күндеріміздің тақырыптарына арналған пьесалардың сөздерін айтудың арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Алдыңғылардың тілі дыбыстар гармониясын (сазын) көбірек талап етеді, сөздің музыкалығын, әуезді болуын қалайды. Олардағы ырғақтық-мелодикалық топтардың өзі тілімізде әбден қалыптасқан, сөздері бір-бірімен ұйқас, өлшем дегендермен «цементтелген», яғни жымдасқан, үндескен болып келеді. Мысалы, «Еңлік — Кебектегі» Көбей мен Еспембеттің айтысын алайық. Мұндағы

курсивпен теріліп көрсетілген сөздердің айтылуына назар аударыңыз (жазуда бүкіл тексті мүмкіндігінше транскрипциялап көрсетуге тырыстық, дегенмен сөздердің сөйлеу актісіндегі дыбысталуын таңбалармен білдіру өте қиын, яғни транскрипцияда сөздің жазылуы мен айтылуы айна-қатесіз дәлме-дәл түсе бермейді):

Еспембет. Тобұқтұ / шайалығығыңды
ғылдығыңба / білегі жұуандығыңды ғылдығыңба /
алалы жылқы / ақтылы ғойұн / жосұлтұб ал-
дың//ата ғонұсұнан / іргесін аудардың//айран-
дай аптап / күбүдөй пісіб жүргөнүңде / ай дер
ажа / қой дер қожа / болған жоқ // жетіботұр-
ған жесірімді / бір тентегің / ат сауұрұна сал-
лыб әкетіп отұр // ағайын // ұзұнда өштү /
'қысқада кектімессің // бітім сұрап / кісі сал-
сам / байқайыңнан гелтірмейсің //.

Көбей. Еспембет / кеден недем болт / ке-
дергі недем болт / деб отұрсұң ... қой асығын /
қолұңап / қолайыңа жақса / сақа ғой // сап-
тайаққа / ас құйұп / сабынан / қарауұл ғарай-
тын болсаң / мем бйлік айтпайым //.

Бұл үзіктердегі тұрақты тіркестер (фра-
зеологизмдер) мен мақал-мәтелдер курсивпен
көрсетілді. Бұлар текстің белгілі бір өлшем-
мен, ырғақпен айтылуына жәрдемдесіп, айты-
сушы билер сөзін құлаққа жағымды сазбен
жеткізеді.

Тұтасынан өлеңмен, оның ішінде ақ өлең-
мен'де (ақ өлең дегеніміз ұйқасты, ырғақты
сөз орайымен берілген текст) жазылған пье-
салар тілінің музыкалылығы тіпті күшті бола-
ды. Ал жай диалогтермен берілген, яғни кей-
іпкерлерін әдеттегі ауызекі тілмен сөйлеткен
пьесаларда бұл кейіпкерлер, сөз жоқ, Еспем-
бетше, Абызша, Көбейше немесе Ақан сері мен
Ақтоқтыша сөйлемейді. Әрине, қалыптағы

тұрмысқа сай сөйлегенде де, мақал-мәтелдер мен айшықты сөз тіркестерін қолданамыз, бұл — пьесаларда да орын алады. Дегенмен Еспембеттің сөзі мен қазіргі бір инженердің немесе «қаладан келген қылжақпастың» сөзі ішінде мақал-мәтел, ырғақты тіркестер болғанмен, олардың сөздері дыбысталуы мен сазы жағынан бірдей айтылмайды.

Бұдан өткен замандардағы кейіпкерлердің сөзін айту қиын, қазіргі адамдардың сөзін айту оңай деген тұжырым шықпайды: әңгіме кейіпкердің қай кездің адамы екендігінде емес, пьесаның жанрлық ерекшелігінде, қай стильде ұсынылғандығында. Романтикалық стиль көбінесе көтеріңкі сазбен, белгілі бір ырғақпен айтуды қалайды. Ал бүгінгі күнделікті өмір тақырыбына жазылған пьесалардағы кейіпкерлердің дені әдеттегі сөйлеу үнін ұстанады. Әрине, қазіргі сөйлеу тілімізде де белгілі нақышқа келтіре ерекше айтатын тұстар аз емес.

Қысқасы, бұл айтылғандардан, актёрлер сахна сөзінде өздері ойнайтын әр пьесаның жанрлық-стильдік сипатын, кейіпкердің образын қатты ескерулері қажет. Қай заманды суреттеген шығарма болмасын, қай тақырыпқа жазылған пьеса болмасын, қай жанрдағы өлең мен текс (тақпақ, терме т. т.) болмасын — барлығы да қазақ сахнасы мен киносынан, радиосы мен теледидарынан көркем сөздің құлаққа жағымды келіп, табиғи түрде айтылуы (дыбысталуы) талап етіледі.

Сөзді дұрыс жазу (орфография) сияқты, дұрыс айту да (орфоэпия да) — әдеби тілдің бір қыры. Екеуінің де міндеті — тілді әркім өз қалауынша, өз білгенінше жұмсамай, оның көпшілікке ортақ барша заңдылықтарын сақтап пайдалану болып табылады. Ондай ортақ-

тық пен ыңғайлылық үшін белгілі бір орфоэпиялық нормалардың болуы заңды да, міндетті де. Ол нормаларды қатаң сақтау, жетілдіру, орнықтыру — қазақ тілінде сөйлейтін барша жұрттың (эр адамның) борышы. Әсіресе бұл абыройлы міндет мұғалімдер мен мәдениет қызметкерлерінің, сахна қайраткерлері мен әншілердің, жиналыс, жиындарда шығып сөйлеушілердің, дикторлар мен жалпы радподан, теледидардан сөйлеушілердің алдында тұрады. Бұлар тіл мәдениетінің бір ұшы — сөзді дұрыс айту заңдылықтарын (ережелерін) берік ұстанып, оларды қалың жұртшылыққа жаюшылар, орфоэпиялық нормалардың жоқтаушылары болулары тиіс.

Өкінішке орай, бүгінгі таңда бұл талап толық орындалып отырған жоқ. Сөзді (ойды) ауызша айтуда әрқилы себептерден болып жатқан қателіктер мен жайсыздықтар орын алып келеді. Солардың ішінде ең жиі кездесетіні — қазақ тілінің дыбыс жүйесінің табиғи тәртібі болып саналатын үндестік заңдарын сақтамай, сөздерді қалай жазылса, солай оқу (айту) немесе сөздің жеке тұрғандағы тұлғасы қандай болса, сол күйінде айту қателігі. Мысалы, **қ, к, п** сияқты қатаң дыбыстарды қажет жерінде ұяндатпай айту жиі ұшырасады. Соның салдарынан *күнғөрүү, негерек, аздаңгейін, құрғол, ағала* болып айтылуға тиіс сөздерді жазылуынша *күнкөрү, некерек, азданкейін, құрқол, ақала* түрінде айтушылық етек алып барады (бұл сөздер бір ырғақпен айтылатын топтар болғандықтан, біріктіріп жаздық, әйтпесе олардың жазылуда *күн көру, не керек, аздан кейін, құр қол, ақ ала* болып, бөлек-бөлек таңбалатыны аян). Сондай-ақ *балгер, сәудегер, шәй, Жәмила* деп дыбысталуға тиіс сөздерді жазылуынша *балгер, сау-*

дагер, шай, Жәмила деп айтушылық та жоқ емес.

Бұл күнде сөз сазына қатысты қиындықтың көзге түсетін және бір тұсы — **о, ө, е** дауысты дыбыстарының қазақ сөзінің басында келгендегі айтылуы. Қазақ сөздерінің басындағы осы дыбыстардың алдында қосамжар **у, й** дыбыстары айтылуы керек болса, бұл заңдылықты сақтамай, сөздерді «орысша» айту байқалады: *отан* сөзінің қазақша айтылуы *уотан* болуы керек, *ел* сөзі орысша айтсақ, *эль*, қазақша дұрыс айтар болсақ: *«ел»*. Сол сияқты сөз басында немесе бірінші буында келген **о, ө, ұ, ү** еріндік дыбыстарының келесі буындардағы **ы, і, е** деген езулік дауыстыларын өздеріне ұқсатып айтқызатыны да ескерілмей, сөздердің жазылуынша оқылуы орын алып келеді. Мысалы, *құрұқ, күлүмгөз, күмүс* деп айтуға тиіс сөздерді *құрық, күлімкөз, күміс* деп айту әсіресе жастардың тілінде жиі кездеседі. Дикторлар мен хабар, концерт жүргізушілердің, оқушы жастардың сөз сазындағы тағы бір қатесі сөздердің ешбір дыбысын түсірмей, әр сөзді немесе біріккен сөз, қос сөздердің әр бөлігін (компонентін) бөліп-бөліп айтатын тұстарында көзге түседі (дәлірек айтсақ, құлаққа шалынады). Мысалы, *Құрман ғазының күйі Сары арқа, Ықыластың күйі Кері толғау, Мұхиттың әні Кіші айдай* деп, ән-күй аттарын білдіріп тұрған екі сөздің әрқайсысын бөлек-бөлек айтатын конференсьелер мен дикторлар жоқ емес. Әрине, олардың бұл әрекеттегі ниеттері адал, өйткені бұл орайда шығарма аттарын тыңдаушыға анық етіп жеткізсем дегенді көздейтін болар. Бірақ сөздің түсінікті, анықтығы әр сөздің жеке-жеке айтылуынан шықпайды. Сондықтан жоғарғы ән-күй аттары қазақ құлағы кәнігі түрде қабылдайтын *Сарар-*

қа, *Кертөлғау, Кішайдай* деген әуенде, яғни екі сөздің аралығындағы дауыстылардың бірінің «жұтылып» кеткен түрінде айтылуға тиіс, себебі *Сарарқа* атауы *сары* және *арқа* деген сөздердің жеке-жеке мағыналарынан хабар бермейді, екеуін қосып (тіркестіріп) айтудан жаңа сөз — жер атын білдіретін жалқы есім болып тұрғанын нысанаға алу қажет.

Қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларының бұзылуына себеп болатын факторлардың және бірі — сөзді ауызша айтудағы жазба тілдің, жазудың ықпалы, яғни сөзді жазылуынша оқу дәстүрі.

Әдеби тілді дамытуда, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізуде, лексика-грамматикалық және орфографиялық нормаларын қалыптастырып, көпшілікке жаюда жазудың рөлі зор екені мәлім. Жазу — бұл күнде әдебиеттің барлық түрін таратудың басты құралы. Осындай орны ерекше жазудың сөзді дұрыс айту саласына келгенде, ескеретін бір жайы бар. Ол — сөздің жазылуы оның дыбысталуымен, әсіресе сөйлеу актісінде айтылуымен әрдайым саймаса келе бермейтіндігі. Сөзді дұрыс жазу бар да, дұрыс айту бар, яғни сөздің орфографиялық нормалары бар да, орфоэпиялық нормалары бар. Бұл екеуінің дәлме-дәл түсетін сәттері де аз емес. Мысалы, сөздердің қалай жазылса, солай оқылатын жерлері болады. Айталық, «*кіндігімнің жас қаны тамған жері — аулым*» деген өлең жолының бірер сөзінен (*аулым — ауұлұм*) басқасы осы жазылған түрінде айтылады. Мұнда дыбыстары бір-біріне әсер етіп, бірін-бірі сәл өзгертетін орындар жоқ. Ал көптеген жағдайда сөздер жазылуынша айтылмайды (оқылмайды). Мысалы, Абайдың:

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да —

деген өлең жолдарын дәл осылай жазылғанынша оқу (айту) өрескел қате болар еді, яғни «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиюдің» орнына құлақты кесіп, түрпідей тиер еді. Мұнда дыбыстардың айтылуда бірін-бірі өз ыңғайына көндірген сәттері бар, сондықтан:

Жарқетпес / қарагөңүлүм / неғылсада //
Аспанда / аймененгүн / шағылсада // —

түрінде оқылып, жазылуы мен айтылуында айырмашылық болады. Бұл жерде сөздерді соңғы көрсетілгендей айтылуынша жазу қандай қате болса, жазылуынша оқу (айту) сондай қате болып шығады.

Сөздерді жазылуынша оқудың өзі де себепсіз емес. Оны тек жауапсыздықтан немесе білместіктен деуге болмас. Радио мен теледидар тындаушыларына, оқушылар мен студенттерге, жиын-жиналыстарға қатысушылар сияқты қалың көпшілікке қарата айтылған сөздің неғұрлым түсінікті, айқын болуын дiттейміз, ал сөздерді нақпа-нақтап жеке-жеке айтқанда, олар анығырақ естіледі де, түсініктірек болып шығады. Анығы-анық, бірақ бірді іздеп, екіншіні жоғалтып аламыз: анықтық бар,— сөз сазы жоқ. Мұндайда ой болады және ол ойды білдіріп тұрған сөздер жеке-жеке түсінікті, анық болады, бірақ олардың бір-бірімен қиюласқан үйлесімі жоқ болып шығады. Бұл — сөздерді қазақша айту емес, қазақша тізбектеп өту болып шығады. Алдымызда тілдің өзі емес, фотосуреті көрсетілгендей эсер етеді, өйткені ғалымдардың біреуінің тауып айтқанындай, жазу — тілдің фотосуреті іспетті, ал нағыз тілдің өзі — оның сөйлеу барысындағы көрінісі.

Кейбіреулер актёр мен әншілердің, дикторлардың, оқушылардың және жалпы көпшіліктің ауызша тіліндегі жоғарыдағыдай қателіктерінің басты себебін қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктеріне байланыстырып, содан іздейтін сияқты. Бұл — дұрыс емес.

Сөз жок, қазақ тілінің кейбір дыбыстарының айтылуына қатысты жер-жерге қарай ажыратылатын айырмашылықтары бар. Мысалы, әдеби тіліміздегі сөз басында келетін **ш** дыбысын **ч** етіп айту (*чатақ, чын, чырақ*), сөз ортасында келген **нд** дыбыстарының орнына **ңл** дыбыстарын айту (*маңлай, таңлай, аңлау*), сол сияқты сөз ішіндегі **л** дыбысын түсіріп айту (*болмайды* деудің орнына *бомайды, келген жоқ* деудің орнына *кеген жоқ* деу), сөзге **р** дыбысын қосып жіберу (*жоңыршқа, меруерт*), **ж** дыбысының орнына **й** дыбысын айту (*ойақ-бұяқ — ол жақ, бұл жақ* деудің орнына) т. т. осы тәрізді құбылыстар — Қазақстанның белгілі бір өлкесі тұрғындарының сөйлеу тілінде кездесетін ерекшеліктері. Жергілікті ерекшеліктерге қарай екі түрлі дыбысталатын сдәуір сөздердің әдеби варианты бұл күнде бірқыдыру тұрақталып, нормаға айналды. Мысалы, *маңдай* (*маңлай* емес), *таңдай* (*таңлай* емес), *ие* (*еге* емес). Бұл көрсетілгендердің жақша ішіндегі варианттарын жазушы өз кейіпкерлерінің тіліне әдейі келтіргенде ғана солай айтып, өзге жағдайда әдеби нормасымен айту қажет.

Бір жақсысы — актёрлер мен әншілердің, дикторлардың сөздерінде әркімнің өз ортасында (отбасында, аулында) сөйлеп үйренген дағдысына тартып, әдеби нормадан ауытқушылық аса көп байқалмайды, тіпті жоққа тән. Мұндай ауытқушылық көбінесе қарапайым

адамдардың өзара сөйлескендегі күнделікті тәжірибесінде байқалады.

Сірә, сөздерді дыбыстауға келгенде, көпшілік алдында сөйленетін тұстарда диалектілік ерекшеліктердің көп байқалмай отырғаны жазуға байланысты болар: әдетте жазба дүние әдеби норманы сақтайды. Демек, *таңдай, жоңышқа, бұ жақ, о жақ* деп жазылған дүниені осы түрінде айту — сөзді жоғарыда өзіміз қате деп көрсеткен жазылуынша оқу дегеннің көрінісі. Бұл жерде жазылуынша оқудың зияны емес, пайдасы тиіп тұр. Бірақ, әрине, оған қарап, сөздерді жазылуынша оқу пайдалы деген қорытынды шығаруға болмайды: жергілікті сөздер әдеби нормадағы сөздердің ішінде теңіздегі тамшыдай ғана, теңізге зиянды нәрсені тамшыға тигізетін пайда басып кетпейді.

Қазіргі кезде кездесетін орфоэпиялық қателер осылар ғана емес, өзге тұстарда да бары даусыз. Сөзді дұрыс дыбыстауда бұл сияқты бұрыстықтардың орын алу себебі неде деп іздесек, олардың бірнешеуі екенін көреміз. Ең бастысы және ең қауіптісі, әдетке айналғаны — тілге, оның қолданылу мәдениетіне деген жауапсыздық, немқұрайдылық көзқарастың орын алып отырғандығы, екіншісі — қалың жұртшылыққа тіл нормаларын үйретудің тіл мәдениетіне баулудың әлсіз, жүйесіз болып келгендігі. Әсіресе қазақша сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс қиюластырып, ана тіліміздің табиғи дыбыс заңдарына бағындырып айту нормаларын үйрету сияқты іс-әрекеттердің мектептерден бастап, барлық ортада, оның ішінде радио, теледидар, театр, сахна өнері сияқты ауызша тілді кеңінен пайдаланатын жерлерде мардымсыз жүргізіліп жатқандығы. Бұл ретте орфоэпиялық анықтама құралдар

дың: сөз сазы ережелерінің, орфоэпиялық сөздіктердің және өзге де толып жатқан көмекші материалдардың өте аздығы, бірді-екілі мұндай құралдардың бір басылымынан екіншісіне дейін ондаған жылдардың өтіп жатқандығын баса айтуға болады. Мысалы, А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты тарапынан ұсынылған «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» (авторы — Қ. Неталнева, жауапты редакторы — М. Балақаев) 1977 жылы бір-ақ рет жарық көрді. М. Дүйсебаеваның мектеп оқушыларына арналған «Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі» 1981 жылы шықты. Сөзді дұрыс айту ережелері берілген құрал («Сөз сазы», авторы — Р. Сыздықова) «Ғылым» баспасынан 1983 жылы бар-жоғы 1000 дана болып жарияланды. Демек, бұл құралдардың шыққанына он жылдан астам уақыт өтіп бара жатқаны — сөз, сөйлеу мәдениетімізді көтеруге сеп болып отырған жоқ.

Ана тіліміздің ауызша қызмет ету өрісі кеңейіп, оған үлкен әлеуметтік мән беріліп жатқан бұл күндерде сөз сазына арналған мұндай апықтама құралдардың түрлерін көбейту және мол тиражбен жиі-жиі жарыққа шығару қажеттігі туып отыр. Осы кітап — сол қажеттікті өтеудің бір ғана құралы.

СӨЗ САЗЫ ЕРЕЖЕЛЕРІН ИГЕРУДЕ ЕСКЕРІЛЕТІН ЖАЙТТАР

Қазақ тілінде сөздерді дұрыс айтудың (дыбыстаудың) негізгі-негізгі заңдылықтарын, яғни сөз сазы ережелерін саралап көрсетпес бұрын, осы қағидаларды жақсы түсініп, дұрыс игеруге қатысты бірқатар жайттарды әңгімелеу қажет. Олардың бірі — сөйлеу үстінде сөз:

дердің екіден-үштен топтасып, бір деммен айтылатындығы.

Сөйлеу актісінде айтылуы жағынан сөздердің бір-біріне ететін ықпалы, дыбыстық өзгерістері бір деммен топтасқан сөздердің¹ аражігінде және өн бойларында пайда болады. Сондықтан ең алдымен «бір деммен топтасқан сөздер» дегеніміз не, яғни сөздер қандай жағдайда бір деммен, бір ырғақпен, бір ритмикаға топтасып айтылатындығын біліп алған жөн. Өйткені сөйлеу барысында қатар айтылатын кез келген сөздер бір-біріне әсер етіп, дыбыстық өзгерістерге ұшыратпайды, белгілі бір тіл заңдылығымен ғана топтасатын сөздердің аралығында немесе өн бойларында фонетикалық құбылулар пайда болады.

Қазақ тілінде сөйлем ішіндегі сөздер дауыс ырғағы жағынан әрқайсысы бөлек-бөлек айтыла бермейді, көбінесе екі-екіден немесе екі-үштен бір ырғақты топ құрап, бір екпінмен, бір деммен үндесіп, үйлесіп айтылады. Мысалы, анықтауыш пен анықталатын сөздер бір ырғақпен жымдасып, дыбыстары бір-біріне ықпалын тигізіп айтылады: *айдыңгөл* (жазылуы: *айдын көл*), *сұлұуғыз* (*сұлу қыз*), *қарөлең* (*қара өлең*), *ағайдын* (*ақ айдын*), *саратан* (*сары атан*). Сол сияқты екі сөзден тұратын күрделі етістіктер де бір ырғақты топ құрайды: *келеғалды* (жазылуы: *келе қалды*), *алалмады* (*ала алмады*), *жетінпарды* (*жетін барды*), *қолғойдұ* (*қол қойды*). Бұл айтылғандарға текст арқылы мысал берелік. Мы-

---

¹ «Сөз сазы» атты орфоэпиялық ережелерді ұсынған («Ғылым» баспасы, 1983) анықтағыш құралда бұларды «ритмикалық топ» деп «орысшалау» атаған болатынбыз. Енді «қазақшалап» «ырғақтық топ» деп атағанды жөн таптық.

салды жазуда әр топтың жігін бір тік сызықшамен, сөйлем аяқталып, толық тыныс (науза) болған жерді қос тік сызықшамен ажыратып көрсеттік, демек, бір тік сызықшаның ішінде тұрған сөздер ырғақты бір топ болып саналады. Топ құрайтын сөздер шартты түрде қосылып жазылып, дыбысталу қалпы транскрипцияланып көрсетілді. Мысалы:

*Күйрүгүжоқ / жалыжоқ/
Құлаңғайтып / күңгөгөр //
Айағыжоқ / қолүжоқ/
Жылаңғайтып / күңгөрөр //*

Асан қайғы толғауынан деп айтылып жүрген бұл сөздердің жазылуы:

*Күйрығы жоқ, жалы жоқ
Құлан қайтіп күн көрер.
Аяғы жоқ, қолы жоқ
Жылан қайтіп күн көрер.*

Прозаға қарағанда өлең текстеріндегі сөздердің топтарын ажырату онайырақ, өйткені өлеңнің өзі ырғаққа құрылатындықтан, ондағы сөздердің топтасуы өз-өзінен шығып тұрады, оның үстіне бұған әр тармақтың ара жігі, ұйқас дегендер де көмектеседі.

Қара сөзбен келген текстерде де сөздер топтарға жіктеліп айтылады. Мысалы, «Қарагөз» драмасындағы Сырымның мына монологіндегі сөздер былайша топтасады:

*Қырықкүн // қаралығайғымен / жылаумен /
қырықкүнөттү // алдағашан / өлөрмін / итө-
мүрден / кетермін / дебедем // әлігүнгө / менар-
сыз / тірімін // кімдігүтөм / нені / медеуғылам /
нетілеймін //.*

Бұл текстің жазудағы түрі: *Қырық күн! Қаралы қайғымен, жылаумен қырық күн өтті. Әлдеқашан өлермін, ит өмірден кетермін деп*

едім. Әлі күнге мен арсыз тірімін! Кімді күтем, нені медеу қылам, не тілеймін?

Ырғақтық-мелодикалық тонтардың ара жігінде әрдайым айқын сезінерліктей дауыс кідірісі (пауза) бола бермейді, анық пауза көбінесе сөйлемнің соңында, бірыңғай мүшелердің арасында, оңашаланған не айқындалған мүшелердің айтылуында, тағы сол сияқты синтаксистік жіктердің аралығында болады. Мысалы, жоғарғы тексті терең паузаларға қарай ажыратсақ, былайша белгіленер еді (бұл жерде паузалардың ара жігіне үш тік сызықша қойылды): Қырықкүн /// қаралы қайғымен /// жылаумен қырықкүн өттү /// алдағашан өлөрмін /// ит өмүрден кетермін дбе-мім /// әлігүнгө /// менарсыз /// тірімін /// кімдігүтөм /// нснi медеуғылам /// нетілеймін ///

Мұндағы бірінші пауза (*қырық күн* дегеннен дейінгі) өз алдына сөйлем іспетті. Сырым бұл монологінде «қырық күн» деп бөліп айту арқылы Қарагөздің қазасын, ол қазаның халық дәстүрі бойынша белгілі бір меже-мерзімі өткенін (*қырқы өткенің*) білдіреді де, сол уақыттың ішіндегі өзінің жан күйінішін баяндайды. *Қаралы қайғымен, жылаумен* дегендердің арасындағы пауза бірыңғай мүшелерді ажыратады. *Қырық күн өтті* дегеннен кейінгі пауза сөйлемнің соңындағы дауыс үзілісін танытады. Келесі екі пауза тағы да бірыңғай мүшелерді ажыратады да, *деп едім* дегеннен кейін сөйлем аяқталады. Ал *мен арсыз* дегеннің екі жағынан паузаның болуы оның орны ауысқан, логикалық екпін түскен бастауыш екеніне байланысты. *Тірімін, кімді күтем, нені медеу қылам, не тілеймін* дегендердің арасындағы пауза олардың бірыңғай баяндауыштар екендігіне байланысты.

Міне, сөйлем ішінде осы тәріздес ырғақ-

тың топтардың ара жігінен өзге тұстарда да паузалар болады екен. Бұл паузалардың ба-
сым көпшілігі ырғақтық топтардың жігіне сай
келеді.

Сөйлеу үстінде сөздер мынадай сәттерде
бір ырғақпен айтылып, топ құрайды.

1. Анықтауыш пен анықталатын
сөздер бір деммен айтылады да, бір топқа
енеді. Мысалы, қалқан құлақ, шегір көз, қара
қарындаш, ақ ерке, тас жол, аямас жау, алты
ай, қара аспан, ақ орамал, екі қап дегендер-
дің алдыңғы сөздері (қалқан, шегір т. б.) —
заттың түрін, түсін, сипатын, қасиетін, тегін
білдіретін анықтауыштар, соңғылары — анық-
талып тұрған сөздер. Мұндай бір ырғақты сөз
топтарының компоненттері (құрамды бөлшек-
тері) бір-біріне ықпалын тигізеді, сондықтан
олардың жазылуы мен айтылуы бірдей түсе
бермейді. Жоғарғы сөздердің дұрыс

<i>Жазылуы</i>	<i>Айтылуы</i>
қалқан құлақ	қалқанғұлақ
шегір көз	шегіргөз
қара қарындаш	қарағарындаш
ақ ерке	агерке
тас жол	ташшол
аямас жау	айамашшау
алты ай	алтай
қара аспан	қараспан

Бұл айтылғанға мысал ретінде Абайдың
мына бір шумақ өлеңінің дұрыс оқылуын (ай-
тылуын) көрсетейік:

Аласаз / қарагөзү / айнадайын //
Жүрөкке / ыстықтйіп / салған сайын //
Үлбүрөген / ағетті / ашығжүзді //
Тісәдемі // көрүппең / қыздыңжайын //.

Анықтауыш пен анықталғыштан тұратын топтардың барлығының бірдей айтылуы мен жазылуы бұлайша алшақтана бермейді. Мысалы, *алтын сағат; ағаш қасық, бұраң бел, жомарт адам, арық қой* деген топтар қалай жазылса, солай айтылады, өйткені бұлардағы сөздердің бір-біріне тигізетін әсерінде дыбыстық өзгерістер болатын сәттер жоқ.

2. Толықтауыш пен баяндауыш, бастауыш пен баяндауыш, пысықтауыш пен баяндауыш араларына сөз түсірмей қатар келсе, жай хабарлау ретіндегі сөйлемдерде олар бір деммен айтылады. Мысалы, *Біз үйге кеттік* деген сөйлем *Біз / үй-гөгеттік* болып айтылады. Сол сияқты *Жолаушы тез келді* дегенді *Жолаушы / тезгелді* деп айту керек. Мұндағы *үйге, тез* деген сөздер толықтауыш, пысықтауыштар да, *кетті, келді* дегендер баяндауыштар. Сондықтан *тезгелді, үйгөгеттік* болып үндесіп айтылады.

Кейде баяндауышқа логикалық екпін түсіру керек болады. Ондайда баяндауыш дауыс ырғағы жағынан дара айтылады да, алдыңғы сөзбен үндеспейді. Мысалы, «Еңлік — Кебек» пьесасында Кебек елден пана таба алмай, тау кезіп, тас кешіп кететінін білдіріп: «*Ал / біз / кеттік!*» дейді. Мұнда *кеттік* сөзіне ой екпіні түсу керек, сондықтан бастауыш, баяндауыштар қатар тұрғанмен, *кеттік* сөзі ырғақтық топқа кірмейді, демек, басқы дыбысы ұяндамайды. Тағы бір мысалға мына екі сөйлемді салыстырайық: *Меңгөрдім / ұзұнғайың / құлағанын // (Абай). Мен қазақпын / мың өліп / мың тірілген // (Ж. Молдағалиев)*. Алғашқы өлең жолында бастауыш пен баяндауыш үндесіп айтылады (*меңгөрдім*), өйткені мұнда *көрдім* сөзіне ой екпіні түсіп тұрған жоқ, ал соңғы өлең жолында *мен / қазақпын* деген

бастауыш пен баяндауыш екі бөлікте айтылуға тиіс, өйткені ой екпіні өзге ұлт емес, *қазақпын* дегенге түсіп тұр, сондықтан *меңғазақпын* деп үндестірмей, *мен қазақпын* деп оқыған дұрыс.

3. Қазақ тілінде фраза мен идиом деп аталатын қалыптасқан тұрақты тіркестер бар, олардың көпшілігі екі-үш сөзден тұрады. Бұлар да бір деммен дыбысталатын тұтастық құрап, жымдасып, кірігіп айтылады. Мысалы:

<i>Жазылуы</i>	<i>Айтылуы</i>
ашық ауыз	ашығауұз
көз көрім (жер)	көзгөрүм
қарға адым	қарғадым
қас пен көздің арасында	қаспенгөздүң арасында
қырғи қабақ	қырғиғабақ

Әрине, тұрақты тіркестердің барлығы айтылуда бұлайша дыбыстық өзгеріске ұшырай бермейді. Мысалы, *ат ізін салмады, таң сыз берді, ауа жайылды* деген сияқтылар жазылған күйінше айтылады, өйткені бұларда да компоненттер арасындағы дыбыстық ықпал өзгеріс туғызбайды.

4. Екі-үш сөзден құралып, бір ғана іс-әрекет атауын білдіретін күрделі етістік дегендер болады, олар да бір ырғақпен айтылады.

<i>Жазылуы</i>	<i>Айтылуы</i>
ала келді	алагелді
келе алмады	келалмады
бармап па еді	бармаппеді
айтып берді	айтыпперді
оқып отыр	оқыботұр

Күрделі етістіктердің басым көпшілігі бір деммен айтылғандарымен, дыбыстық өзгеріске ұшырамайды, өйткені бұлардың сөз аралығында үндестік заңдарына қарай дыбыс икемделуі жоқ. Мысалы, *келе жатыр, бара бер, айтып қой* деген сияқты күрделі сөздер жазылған түрінше айтылады.

Күрделі етістіктердің екінші бір тобы *пайда көрді, қол қойды, жүрек жалғады, көз көрген, доп ойнады, асық атты, еске алды, қайқаң қақты* сияқты есім мен етістіктен тұратындар болып келеді. Олар да топ құрап, бір ырғақпен айтылады. Жоғарғы мысалдардың айтылуы былайша болады: *пайдагөрдү, қолгойдү, жүрөгжалғады, көзгөргөн, добойнады, асығатты, ескалды, қайқаңғақты*.

5. *Ол, бұл, сол, не* деген есімдіктермен келген тіркестер де ырғағы жағынан біртұтас болып айтылады. Мысалы: *солгезде, бұлгүндері, бұлғалада, олғыз, негерек, негеремет, нағылсаң оғыл*. Бұлардың жазылуы: *сол кезде, бұл күндері, бұл қалада, ол қыз, не керек, не керемет, не қылсаң о қыл*.

6. *О, а, я, е* сияқты одағайлармен келген қаратпа сөздер бір дауыс ырғағымен айтылады да, қаратпа сөз *қ, к* дыбыстарынан басталып тұрса, бұл дыбыстар *ғ, г* болып айтылады. Мысалы:

<i>Жазылуы</i>	<i>Айтылуы</i>
а құдай	ағұдай
о керемет	огеремет
я қызым	йағызым

7. Біріккен сөздер де бір ырғақтық топ құрайды. Олар қалай жазылған күнде де (түбірлерін сақтап немесе сақтамай) бір-бі-

ріне үйлесіп, үндестік заңдарына бағына айтылады. Мысалы:

<i>Жазылуы</i>	<i>Айтылуы</i>
шекара	шегара
күздігүні	күздүгүнү
Жезқазған	Жезғазған
Сарыарқа	Сарарқа
өнеркәсіп	өнергәсіп
кәсіподақ	кәсібодақ
жанкүйерлер	жаңкүйөрлер
орынбасар	орұмбасар
дүйсенбі	дүйсәмбі
өгізшағала	өгүшшағала
ақнық (қыран)	ағыйық

8. Қос сөздердің сыңарлары да бір деммен үйлесе, үндесе айтылады. Олар көбінесе түбірі сақталып, дефиспен жазылады. Мысалы:

<i>Жазылуы</i>	<i>Айтылуы</i>
астан-кестен	астангестен
көзбе-көз	көзбөгөз
қолма-қол	қолмағол
келе-келе	келегеле
қилы-қилы	қыйлығыйлы
қоян-қолтық	қойаңғолтұқ
құда-анда	құданда
азды-көпті	аздыгөптү

9. *Күн күркіреу, қой қоздау, аяқ аттау, жүрек жалғау, көзі күлімдеу* сияқты бір сыңары зат есім, екіншісі етістік болып келетін тіркестер де бір-бірімен үндесіп, бір тыныспен айтылады: *күңгүркүрөу, қойғоздау, айағаттау, жүрөгжалғау, көзгүлүмдеу*. Ауа райын хабарлайтын дикторлар «бүгүн пәлен

жерде жанбыр жауұп күңгүркүрөйт» деп айтулары керек (*күн күркіреді емес*).

10. *Бала кезі, жаз күндері, жаян құштары, Алматы қаласы, Байқал көлі, аяқ алысы, көңіл қошы, күннің көзі сияқты бір сыңары тәуелдік жалғаулы сөз болып келген тіркестер де бір ырғақпен үндесіп айтылады: балагезі, жазгүндөрі, жаңғұштары, Алматығаласы, Байқалгөлү, айағалысы, көңүлғошү, күннүңғөзү.*

11. Негізгі сөз бен соған қатысты шылау сөздер, көмекші есімдер (*қасында, ішінде, үстінде* т. б.) бір ырғақпен айтылады. Шылаулардың басым көпшілігі (*соң, шейін, дейін, туралы, шақты, сайын, басқа, бөтен, тым, таман, ма/ме, ше/ше* т. б.) алдыңғы сөзбен бір топ құрағанымен, араларында дыбыстық өзгерістер болмайды: *аздан соң, үйге дейін, саясат туралы, он шақты, барған сайын, бала ма, қыз ба*. Дыбыстық өзгеріс **к, к** дыбыстарынан басталатын шылаулар және көмекші есімдер мен дауысты дыбысқа немесе **з, л, р, н, м, у, й, ң** дыбыстарына аяқталған сөздердің арасында болады. Ол шылаулар: *қарай, кейін, қарсы, қасында*. Мысалы, жазылуы: *кешке қарай, түстен кейін, жазға қарсы, үйдің қасында*, айтылуы: *кешкеғарай, түстеңгейін, жазғағарсы, үйдүңғасында*.

12. *Әр, кей, бір, еш* деген сөздермен келген тіркестер немесе біріккен тұлғалар бір деммен кірігіп айтылады. Мысалы: *әрғашан, әрғалай, әргүнү, әрғайдан, кейгүнү, кейгезде, біргезде, біргүнү, ешпір*. Бұлардың жазылуы: *әрқашан, әрқалай, әр күні, кей кезде, кей күні, кей кезде, кей күні, біркезде, бір күні, ешбір*.

13. *Кім, не, қайда, қай, қалай, қайсы* сияқты сұрау есімдіктері өздеріне қатысты (өздерінен кейін тұрған) сөздермен бір топ құрайды: *қайдагеттің / баламау //*. Жазуда:

қайда кеттің, балам-ау? Нездейсің / көңүлүм / нездейсің //.

Кім, не есімдіктерінің септеулі түрлері де (*кімнің, кімге, кімді, кімнен, кіммен, ненің, неге, нені, неден, немен*) өзінен кейінгі сөзбен бір ырғақты топ құрап айтылады. Мысалы: *Бұл / кімніңғолу? Жазуда: Бұл — кімнің қолы? Неменгелдің? Жазуда: Немен келдің?*

Кім, не, қайсы, қалай сияқты сөздер *мынау, ол, бұл* деген есімдіктерден кейін келіп тіркескенде де, бір ырғақпен айтылады: *мынауғім, мынауыңғім, мыналарғім, бұлғайсың, мұнұңғалай, бұлғалай* т. т. Бұлардың жазылуы: *мынау кім, мынауың кім, бұл қайсың, мұның қалай, бұл қалай.*

14. Екі-үш сөзден құралып бір ғана түсті білдіретін күрделі сын есімдер және екі сөзден құралып бір санды білдіретін күрделі сан есімдер бір ырғақтық топ құрайды: *ал қызыл* (айтылуы: *алғызыл*), *ал күрең* (*алгүрөң*), *қара ала* (*қарала*), *қара көк* (*қарагөк*), *қара күрең* (*қарагүрөң*), *он бір* (*омбір*), *жиырма алты* (*жермалты*), *он бес* (*омбес*), *қырық алты* (*қырығалты*). Бұл жерде біз мысалға дыбыстық өзгеріске ұшырап айтылатындарын ғана келтірдік, ал күрделі сын есімдер мен күрделі сан есімдердің басым көпшілігі бір ырғақтық топ құрап айтылғандығымен, сөз аралығында дыбыстық өзгеріс болмайтындары қалай жазылса, солай оқылады. Мысалы: *ақ сары, қызыл ала, ақ құба, құла жирен, он екі, он алты, қырық төрт, елу бес* дегендер осы жазылған түрінше айтылады.

15. Екі сөзден құралып, бір заттың, бір құбылыстың, бір іс-қимылдың атын білдіретін (атайтын) күрделі атаулар бір ырғақпен айтылады: Мысалы: *ортан қоя* (айтылуы: *ортаңғол*), *асық жілік* (*асығжілік*), *тоқ*

ішек (тоғішек), қой қора (қойғора), қонақ үй (қонағүй), ақ жауын (ағжауын), тас жол (ташиол), тоқым қағар (тоқұмғағар).

Сөйтіп, ырғақтық топ құрайтындар жеке жай тіркестер болып та (*қалқан құлақ, тас жол, Байқал көлі, оқып отыр, көк ала*), фраза, идиомдар сияқты тұрақты тіркестер болып та (*ашық ауыз, құр қол, қас пен көздің арасында*), біріккен сөздер болып та (*кәсіподақ, шекара, Жаңақорған*), қос сөздер болып та (*қолма-қол, қилы-қилы*), мәнді сөз бен шылау, одағайлар тіркесі болып та (*о керемет, үйге қарай, желге қарсы*) келе береді.

Сөздерді дұрыс дыбыстаудың қиын жерлері (қате кетеді-ау дейтін тұстар) тек жоғарыда көрсетілгендей, екі (кейде үш) сөздің аралығында ғана емес, бір сөздің ішінде де жиі кездеседі. Олар сөз түбіріне әр түрлі қосымшалар жалғаған тұстарда байқалады. Мысалы: *түн+гі, қашан+ғы, түн+ге, қашан+ға, орыс+ша, жаз+са, жұмыс+шы, көн+бе+ді, көр+ін+ген* деген сөздер айтылуда *түңгү, қашаңғы, түңгө, қашаңға, орұшша, жасса, жұмұшшы, көмбөді, көрүнген* болып дыбысталады.

Дыбыстардың бір-біріне тигізетін ықпалы әсіресе біріккен сөздер (бірігіп жазылатын) мен қос сөздердің (дефис арқылы жазылатын) аясында өте-мөте сезіледі, өйткені біріккен сөздер әрдайым бір ырғақпен айтылады. Мысалы, мына сөздер: *шек ара, алма-кезек, қара күйе* деп бөлек-бөлек айтылмайды, *шегара алмагезек, қарагүйө* болып бір ғана тыныспен (ырғақпен), бір деммен айтылады. Осы себептен де біріккен сөздер мен қос сөздерді айтуда кететін қателіктер бірден көзге түсіп тұрады (дәлірек айтсақ, құлаққа жайсыз естіліп тұрады).

Қазақ тілінде кісі аттары, жер-су аттары, аң-құс, құрт-құмырсқа, бақа-шаян, өсімдік атаулары және термин сөздер көбінесе біріккен сөз болып келеді. Мысалы:

Кісі аттары. Жазылуы: *Досжан, Сәтбай, Құлланбай, Болатбек, Маржанқыз*. Айтылуы: *Дошшан, Сәтпай, Құламбай, Болатпек, Маржаңғыз*. Қазақ тілінің ең соңғы редакцияланған (түзетілген) емле ережелері бойынша кісі аттарының көпшілігі кіріккен күйінде естілуінше жазылады. Мысалы, *Сатыбалды* (*Сатыпалды* емес), *Дәметкен* (*Дәмееткен* емес), *Ұлбосын* (*Ұлболсын* емес), *Айғыз* (*Айқыз* емес), *Нұрғожа* (*Нұрқожа* емес), *Амангелді* (*Аманкелді* емес), *Қарагөз* (*Қаракөз* емес).

Жер-су аттары. Жазылуы: *Жезқазған, Талдықорған, Еңбекшіқазақ, Жаманқала, Ешкіөлмес, Қараөткел, Қараой, Жылыой*. Айтылуы: *Жезғазған, Талдығорған, Еңбекшіғаззақ, Жамаңғала, Ешкөлмес, Қарой, Жылой*.

Аң-құс, жәндік, өсімдік атаулары. Жазылуы: *қарақұрт, кәріқыз* (өсімдік), *алақоржын* (тышқан), *ақиық* (қыран), *бірқазан* (құс), *өгізшағала* (құс), *қозықұйрық* (өсімдік), *қарақұс* (құс), *жыланқияқ* (өсімдік) т. т. Бұлардың айтылуы: *қарағұрт, кәрігыз, алақоржұн, ағыйық, бірқазан, өгүшішағала, қозғұйрұқ, қарағұс, жылаңғыйақ*.

Терминдер. Жазылуы: *өнеркәсіп, кәсіподақ, қолөнер, үшбұрыш, төртбұрыш* т. б. Олардың айтылуы: *өнөргәсіп, кәсібодақ, қолөнөр, үшпұрұш, төртпұрұш* (бұл мысалдар тек қана айтылуда дыбыстық өзгерістерге ұшырайтын сөздер, ал біріккен сөзден тұратын адам, жер-су аттары, өсімдік, аң-құс атаулары мен терминдердің ішінде жазылуынша айтылатын, яғни үндестік заңдарына сай өзгеріс болмайтындары өте көп. Мәселен: *Ақтай, Ұл-*

дай, Қызылорда, аққу, бұзаубас (күрт), қол-жазба т. т.

Қос сөздер де әрдайым бір ырғақпен, бір деммен айтылады да, ондағы сыңарлар бір-біріне үндесіп, қиоласып жатады. Мысалы, айтылуда: *алмагезек, қолмағол, көзбөгөз, қойаңғолтұқ, келдігетті, істүссүз, құбағұп, қыйлығыйлы, күмбөгүн* т. т. Бұлардың жазылуы: *алма-кезек, қолма-қол, көзбе-көз, қоян-қолтық, келді-кетті, із-түссіз, құба-құп, қилы-қилы, күнбе-күн*. Әсіресе **к, к** дыбыстарынан басталатын сөздің араларына *ба/бе, ма/ме, па/пе* дәнекерін салып қайталап жасалатын түрлерінің (*қолма-қол, көзбе-көз, қарама-ақрсы*), екінші компоненті (сыңары) ұяндап айтылатынын (*қолмағол, көзбөгөз, қарамағарсы*) қатты ескеру керек.

Сөздерді дұрыс айтуда көңіл аударатын келесі үлкен мәселе — орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген сөздердің қазақша дыбысталу жайы. Мектептен бастап үйретіліп келген қағида бойынша орыс тілінен енген кірме сөздер қазақша сөйлеуде екі топқа бөлініп айтылуға тиіс: бірінші топқа ертеректе еніп қазақ тілінің дыбыстық заңдарына сәйкес өзгеріп қалыптасқан сөздер, сол «қазақылған» қалпынша айтылатын сөздер кіреді. Мысалы, *шай, самаурын, сиса, сәтен, бәтес, бақал, жәрмеңке, жәшік* сияқты «тұрмыстық» зат атаулары мен *облыс, болыс, шен, кеңсе, сот, газет* сияқты дерексіз есімдер орыс тіліндегідей *чай, самовар, ситец, сатин, батист, бакалсә, ярмарка, ящик, канцелярия, суд, газета* болып айтылмай, жоғарыда жазылып көрсетілгеніндей, қазақша түрінде айтылады. Бұл сөздер сан жағынан аса көп емес, сондықтан олардың емле сөздіктерінде ұсынылған

қалыптарына айту іс жүзінде көп қайшылық келтіріп келе жатқан жоқ.

Екінші топқа қазақ тіліне соңғы 50—60 жылда жүздеп-мыңдап енген, көбінесе ғылыми терминдер болып келетін сөздер жатады. Емле ережелерінде бұларды сол орыс тіліндегі қалпына жазу ұсынылды да, олар қазақша сөйлеу актісінде жазылған түрінде айтылатын болды. Бұл ереже түрінде қатаң ескертілмесе де, сөйлеу тәжірибемізде біршама орнығып, қалыптасты. Бұған радио мен теледидар дикторларының сөздері, мектеп пен жоғарғы оқу орындарындағы мұғалімдер мен шәкірттердің сөйлеу мәнері дәлел.

Көптеген тілдердің тәжірибесінде шеттен енетін сөздер сол сөздерді қабылдаған тілдің фонетикалық заңдарына икемделіп, өзгеріп айтылады және сол өзгерген түрінде жазылады. Бұл — тіл табиғатына тән ортақ заңдылықтардың бірі. Осыған қарамастан, 1940 жылдардан бастап орыс жазуы — кириллицаны қабылдаған бірқатар түркі халықтарының тілдерінде орыс тілінен соңғы кезеңдерде енген сөздерді сол тілдегі қалпына жазып, жазылған түрінше айту тәжірибесі орын алды. Бұған, сөз жоқ, кейде жұқалап, кейде ашық жүргізілген орыстандыру саясаты басты себепкер болды, яғни орыс графикасына көшуіміз де, міндетті түрде орыс тілін екінші тіл ретінде мектептен бастап үйрену қажеттігі де, жоғары оқу орындарында білім алудың негізі орыс тілінде жүргізілуі де — баршасы орыс тілінен енген сөздерді «бас-аяғы бүтін» күйінде орысша тұлғалауға, орысша айтуға итермеледі. Тіл табиғатына қайшы келетін бұл тәртіп нормаға айналды.

Орыс тілін де едәуір жақсы меңгерген бүгінгі орта және жас буын қазақтарды бұл құ-

былыс көп қинамайтыны белгілі, дегенмен соңғы жылдарда шет тілдік сөздерді ана тіліміздің дыбыс заңдарына үйлестірмей айту мен жазудың тіл табиғатына қайшы келіп тұрғаны жайында әңгіме жиі көтеріле бастады, тіпті бес-он сөзді қазақша сындырып жазып, сол жазу арқылы оларды қазақша дұрыс айтудың үлгілері деп көрсетіле бастады. Мысалы: *завод, машина, станция, кило* деп жазылып, осы жазылуы бойынша айтылып келген он шақты сөз *зауыт, мәшине, станса* (бұл сөзді қазақша дұрыс жазсақ және дұрыс айтсақ, *ыстанса* болуы керек), *килә / келі / кілә* деген тұлғаларда көрінді. Әрине, бұл сөздерді «қазақшалау» қиынға түспейді, өйткені бұлар ғылыми термин емес, зат атаулары және олар күнделікті өмірде ауызша сөйлеу тілінде де жиі қолданылатын сөздер, сондықтан олар бұрынғы *қамыт, доға, қарындаш, сіріңке* сияқты сөздердің қатарында сап түзей салады.

Қазіргі жаппай сауатты, орыс тілін де меңгерген қазақтар сөйлеу актісінде *завод, машина, станция, кило* деп айтулары жиірек кездесуі мүмкін болса да, бұларды «қазақы» тұлғада ұсыну осы принципті дұрыс деп санаудың үлгісі ретінде орын алып отыр деуге болады.

Бірақ, сөз жоқ, кірме сөздердің қазақы тұлғасында қолданылу принципінің дұрыстығына, оны әлеуметтік пікірдің қолдап отырғанына қарамастан, жүздеген, мыңдаған кірме сөздер мен шет жұрттық жалқы есімдердің (адам аты-жөндері мен жер-су атауларының) басым көпшілігі әлі де орысша тұлғасында жазылып, айтылып отыр. Мұның да еркімізден тыс бірнеше объективті себептері бар. Ол себептердің бірі — соңғы жарты ғасыр бойы қалыптасқан тілдік тәжірибемізді, яғни лек-

сикалық, емлелік, орфоэпиялық нормаларды күрт бұзу — шым-шытырық, бейберекеттікке, сауатсыздыққа ұшырататын қаупі болса, екіншісі — ғылым салаларының басым көпшілігінің орыс тіліндегі әдебиетпен байланысты екендігінде және әлі де көп уақыт бұл іліктестік үзіле қоймайтындығында, сондықтан математика, физика, химия, астрономия, геология сияқты көптеген салалардың мамандарына орыс, қазақ тілдерінде бір тектес (тұлғалас) терминдерді пайдалану қолайлы екендігін ескеру кажет сияқты.

Бұл екі себептің ішінде әсіресе дәстүр факторы үлкен роль атқарады: тіл тәжірибесінде ұзақ уақыт бойы әлеуметтік қолданыста болған сөз немесе жазу үлгісі, я болмаса сөзді айту дағдысы келе-келе бұрыс болса да, нормаға айналады да, одан теп-тез ажырау мүмкін болмай қалады. Айталық, араққа қарсы күрес науқаны жанданған кезде орысша «трезвость» деген ұғымның қазақша «салауаттылық» деген баламасы дәл де, сәтті де емес болғанымен, әдеттегі дәстүріміз бойынша осы ұғымда *салауаттылық* сөзін күнделікті баспасөз беттерінде үзбестен қайталап жаза берген соң, радио мен теледидардан ауыз жаппай айта берген соң, ол дағдыға айналды. Екінші мысал. Адам аты-жөндеріне келгенде, оларды екі дауыссыз дыбыстан бастап жазу атақты жазушы Ғабдол Сылановтың фамилиясын *Сланов* деп жазудан басталып, бұл күнде *Смаханов, Смайылов, Спатаев* деп жазу етек алып кетті, дағдыға айналып бара жатыр, бірақ ол дағды нормаға ауыспауға тиіс, өйткені емле ережесі мұны мүлде көтермейді.

Үшінші мысал. Әр түрлі себептермен сөздерді жазылуына немесе жеке тұрғандағы тұлғасынша айтудың дағдыға айналу қаупі

туып отыр. Бұл өте қате дағдыны нормаға айналдырмау үшін күрес — осы кітаптың басты мақсаты. Демек, тіл тәжірибесіндегі дағдымен күресудің оңай еместігін байқаймыз. Әрине, дағдылардың баршасы теріс, қатеден бола бермейді. Осы себептен ондаған жылдар бойы кірме сөздерді орысша жазып, орысша айту көпшілік дағдысына айналғандықтан және ол дағды ресми норма ретінде қалыптастырылғандықтан, мұны бір сәтте өзгерту мүмкін еместігін сеземіз. Сондықтан тұлғасы өзгертілмей енген кірме сөздер орысша тұлғаланғанмен, орфоэпиялық нормаға келгенде, оларды тек қана орыс тіліндегідей етіп айту шарт емес деуге болады, яғни *химия, физика, электр, автобус, академия, ассоциация, брокер, валюта, глобус* деген сөздерді орысша дыбысталуынша айтуға да болады, қазақыландырып, *қыймыйа, еліктір, әкедемие, бірөкер, гылобус* деп айтсаңыз да еркіңіз, қайткенде де бұларды сөйлеу актісінде не таза орысша түрінде айту керек, не барлығын қазақыландырып айту керек деген орфоэпиялық қағида ұсынбаймыз. Егер қазақ жазуы өзгеріп (айталық, латын, немесе төлтүркі жазуын қабылдап), кірме сөздердің жазудағы тұлғасы өзгертіліп, ұсынылып жатса, сол өзгеріп жазылған түрінде немесе соған жақындатылып дыбыстау норма болмақ. Ал «орыс жазуын» колданып отырған қазіргі күндерімізде орыс тілінен енген орыстың өз сөздері мен халықаралық термин сөздерді орыс тілі орфоэпиялық нормасы бойынша да, қазақша «сындырып» та айтуға (дыбыстауға) болады деген «скіұдай» қағида ұсынуға тура келеді.

ОРФОЭПИЯЛЫҚ ЕРЕЖЕЛЕР НЕМЕСЕ СӨЗ САЗЫН ҚЕЛТІРУ ҚАҒИДАЛАРЫ

Орфоэпиялық ережелерді ұсынбас бұрын олардың берілу тәртібі жайында бірер ескертпе айтуға тура келеді.

Орфоэпиялық қағидалардың ұсынылу қалпы (тәртібі, әдісі, стилі) емле ережелерінің берілу тәртібінен біраз өзгешелеу болады. Бұл құрал, бір жағынан, мектеп мұғалімдері мен балабақша тәрбиешілеріне, мектеп оқушылары мен студенттерге ұсынылатындықтан, осы ережелерді жақсы игертулері және игерулері үшін, олар кеңірек дәлелденіп, түсіндірілді. Мысалдар да көбірек келтірілді. Оның үстіне үйренушілер жаттыға түсулері үшін бұл ережелерге сөйлеу тәжірибесінде тапсырмалар беріліп отырды. Ол тапсырмаларды тек сөз сазын үйретуші мұғалімдер, консультанттар т. т. ғана емес, орфоэпия ережелерін өз бетімен игеремін деген жеке адамдар да орындауларына болады, өйткені мұндай жаттығулар ережені іс жүзінде игере түсуге әбден көмектеседі. Ережені теория жүзінде біліп алу бар да, оны іс жүзінде пайдалана білу бар ғой. Сөзді дұрыс жазу мен сөзді дұрыс айтуға келгенде, жалаң теорияны, яғни ережелерді білу ғана емес, практиканың да, яғни жазу мен сөйлеудің мәні зор.

Екінші бір ескертетін нәрсе — әрбір бапта (параграфта) ұсынылған ереженің жалғасы

ретінде ережеге қатысты айтылатын қосымша түсіндірулер, дәлелдемелер беріледі. Оларды да ереже бөлігі деп тану қажет.

Сөзді дұрыс айту ережелерін, олардың түсіндірмелерін, дәлелдемелерін ұсыну үстінде сөздердің жазылуы да жиі көрсетіліп отырылады, оның себебі, бір жағынан, қазақ тілінде сөздің жазылуы мен айтылуы әрдайым бірдей түсіп отырмайтындығын ескертуде болса, екінші жағынан, жазуға қарап оқып (айтып, дыбыстап), оқуға (айтуға, дыбыстауға) қарап жазып шатасу қаупінен сақтандыруда болып отыр.

Сөз сазы ережелері, емле ережелері сияқты баптарға (параграфтарға) ажыратылып берілді. Алды-артындағы түсіндірмелер мен жаттығу материалдарынан бөліп көрсету үшін, ереженің өзі жалпы текстен сәл шегіндіріліп терілді.

§ 1. Қазақ тілінде дыбыстардың бір-біріне әсер етіп, өзара үйлесетін, үндесетін тұстарының бірі — қатаң дыбыстардың ұяндайтын жерлері.

Ырғақтық топ құрайтын сөздердің алғашқысы дауысты **а, е, ы, і, у, (ұу, үу), и (ый, ій)** дыбыстарының біріне аяқталса, екінші сөз **к, к** дыбыстарынан басталса, соңғылар ұяндап, **ғ, г** болып айтылады.

Мысалдар: 1) Сөйлеу үстінде ырғақтық топ құрайтын анықтауыш пен анықталғыштардың қатаң **к, к** дыбыстарының ұяндауы:

<i>Жазылуы</i>	<i>Айтылуы</i>
бала кезде	балагезде
ала көлеңке	алагөлөңке
ата қоныс	атағонұс

жаңа қала
ескі киім
қысқы киім
қылш көз

жаңағала
ескігіім
қысқыгіім
қылығөз

Текспен келтірілген мысалдың айтылуы (оқылуы):

Білектей / арқасында / өргенбұрұм /
Шолпұсу / сылдырғағып / жүрсақырын //
Кәмшатбөрүк / ақтамақ / қарағасты /
Сұлұуғыздың / көрүппен / мұндайтүрүн //

(Абай)

Мұнда *өрген бұрым, кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты, сұлу қыз, мұндай түр* деген сөздер анықтауышты тіркестер, бұлар бір ырғақпен айтылады. Осылардың ішінде жоғарғы ережеге мысал болатындары *сұлу қыз, қара қас* дегендер. Мұнда алдыңғы сөз *а, у (ұу)* деген дауысты дыбыстарға аяқталып, келесі сөз *к* деген қатаң дауыссыздан басталып тұрғандықтан, *сұлұуғыз, қарағасты* болып айтылады.

2) Қатар келіп ырғақтық топ құрайтын *толықтауыш пен баяндауыш, пысықтауыш пен баяндауыш, бастауыш пен баяндауыштардың* араларындағы қатаң дыбыстар ұяндап айтылады. Мысалы: мен киноға бармай, *үйге келдім*; ол кітап оқығанды *жақсы көреді*; ол шақыртпай *өзі келді* деген сөйлемдердегі *қара* әріппен көрсетілген сөйлем мүшелері бір ырғақтық топ құрайды, сондықтан олар *үйгөгелдім, жақсыгөрөд, өзүгелд(і)* болып айтылады.

3) Біріккен сөздердің бөліктері (компоненттері) де бір ырғақпен айтылады, сондықтан бұлардың екінші бөлігінің басындағы *к, к* дыбыстары алдыңғы компоненттің соңы дауысты дыбыстарға аяқталып тұрса, ұяндап айтылады:

*Жазылуы**Айтылуы*

Талдықорған	талдықорған
қаракүйе	қарагүйө
қаракұрт	қарағұрт
алакөз (құс атауы)	алагөз
мендіқыз	мендіғыз
Сарыкөл	сарыгөл

4) Қос сөздердің сыңарлары да осы заңға бағынады:

*Жазылуы**Айтылуы*

баса-көктеп	басагөктеп
қара-құра	қарағұра
келе-келе	келегеле
қора-қопсы	қорағопсұ

5) Сөйлем ішінде сөз дауысты дыбыстарға аяқталып, оған қатысты шылаулар қ дыбысынан басталса, шылаудың басқы дыбысы ұяң айтылады:

*Жазылуы**Айтылуы*

желге қарсы	желгеғарсы
үйге қарай	үйгөғарай
слу қаралы	елүүғаралы
екі қайтара	екіғайтара <i>немесе</i>
	екқайтара
үй қасында	үйғасында

1-баптағы (параграфтағы) ережеге қарап мына өлең шумағының дұрыс айтылуын (оқылуын) көрсетіндер, ол үшін, әрине, мұндағы сөздерді ырғақтық топтарға бөліңдер; бұл тексте ырғақтық топтардың қайсысының айтылуы берілген ережеге қатысты екенін айтыңдар.

Ат қайда Акбақайдай шаппай желген,
 Қыз қайда құдашадай көзі күлген.
 Алыстан ат арытып келгенімде,
 Шақыртпай еш адамға өзі келген.

§ 2. Ырғақтық топ құрайтын екі сөздің алдыңғысы **з, ж, р, л, м, н, ң, й**, үнді у (*тау, бау* деген сөздердегі) дыбыстарына аяқталса, келесі сөздің басындағы **қ, к** дыбыстары ұяндап, **ғ, г** болып айтылады.

<i>Ырғақтық топтар</i>	<i>Жазылуы</i>	<i>Айтылуы</i>
------------------------	----------------	----------------

жез қазған	Жезқазған	Жезғазған
өнер кәсіп	өнеркәсіп	өнөргәсіп
бал қаймақ	бал қаймақ	балғаймақ
тай келтір	Тайкелтір	Тайгелтір
аман келді	Амангелді	Амангелді
қаз қатар	қаз-қатар	қазғатар
азан қазан	азан-қазан	азаңғазан
жылан көз	жылан көз	жылаңгөз
сонымен қатар	сонымен қатар	сонұмеңғатар
қой көз	қой көз	қойгөз
қай қайдағы	қай-қайдағы	қайғайдағы

Бұл ережеге мысал ретінде мына үзінділердің дұрыс айтылу түріне назар аударыңыз:

Қарағым / айналайын / келдіңғайдан //
 Алүйрөк / алмамойұн / ұшарсайдан //
 Ейғалқа / мекенінді / айтыпқойшұ /
 Адамның / жатполмағы / осұндайдан //

(Халық өлеңі)

Мына шумақтарды ритмикалық топтарға ажыратып, дұрыс айтылуын, көрсетіңдер, жоғарғы ережеге сай келетін сөздерді табыңдар:

Салмасам, Айнамкөзге ән болмайды,
 Кимесем, екі бешпент сән болмайды,
 Ойнасаң, өзің теңдес жаспен ойна,
 О дағы алғаныңнан кем болмайды,
 Айнамкөз, сен қайдағы, мен қайдағы,

Біреудің мен де өзіндей боз тайлағы.
Есіме, беу қарағым, сен түскенде,
Қайнайды зығырданым қай-қайдағы.

(*Мұхит*)

§ 3. Ырғақтық топқа енетін сөздердің бірінші сыңаты **к, к, п** деген қатаң дыбыстарға аяқталса, келесі сөз дауысты дыбыстардың біреуінен немесе **ж, з** сияқты ұяң дыбыстардан және **р, л, м, н, й, у** деген сонорлардан басталып тұрса, алдыңғы қатаң дауыссыздар ұяңдап **ғ, г, б** болып айтылады. Мысалы, *шекара, сатып алды, қонақ үйі, кәсіподақ, келіп еді, қашық жер, бекзат, көк орамал* деген сөздер айтылуда: *шегара, сатыбалды, қонағұйү, кәсібодақ, келібеді, қашығжер, бегзат, көгорамал* болып дыбысталады.

Бұл ережеге мысал ретінде мына шумақтардың дұрыс оқылуына назар аударыңыздар.

Атеді / бүләнімнің / Жонұбалды //
Алғандай / сұлужонұп / ерімталды //
Жасымнан / сүйібайтқан / ән болған соң /
Жаңылмай / әлігүнге / естегалды //
Жанедім / әсемәнді / сүйұбайтқан /
Жағымды / көпкебірдей / жұрт ұнатқан //
Келетін / нақысына / жүзғұбұлүп /
Кейдөрлеп кейдешалқып / баяулатқан //

(*Біржан*)

§ 4. Бір ырғақпен айтылатын сөздердің алдыңғы сыңары **с, ш** дыбыстарына аяқталса, келесі сөз **ж, ш** дыбыстарынан басталса, екі сөз аралығында қос **шш** дыбысы айтылады. Мысалы, *Досжан, сөзшең, бос шылбыр, жас жаным* деген сөздердің айтылуы: *Дошшан, сөшшең, бошшылбыр, жашшаным*. Сол сияқты алдыңғы сыңар **з** дыбысына аяқталса, келе-

сі сыңар ж дыбысынан басталса, қос жж айтылады. Мысалы, *ғазиз жан, тоғыз жерде* дегендердің айтылуы: *ғазижжан, тоғужжерде*.

Осы ережеге байланыстырып, «Абай» операсындағы Абай мен Ажардың арияларынан алынған мына шумақтардың орфоэпиясын талдап көрелік:

Жазылуы

Айтылуы

Бауырым жара, сөзім нала, Дертпен келем мен бүгін.	Бауұрұмжара / сөзүмнала / Дертпенгелем / мембүгүн /
Аямас жау мені айнала	Айамашшау / менайнала //
Салды салмақ сұмдығын.	Салдысалмақ / сұмдұғұн //
Қараңғыда жалғыз жарық	Қараңғыда / жалғыжжарық /
Әлсіз қолда өшер ме?	Әлсізғолда / өшерме //
Айдарым жоқ, жеке қалып, Зұлмат жаншып өтер ме?	Айдарымжоқ / жекеғалып / Зұлматжаншып / өтерме //

Бұл заң екі сөздің аралығында ғана емес, түбір мен қосымшаның түйіскен жерінде де болады. Мысалы, *жұмысшы, колхозшы, басшы* деген сөздер айтылуда *жұмұшшұ, қалқошшұ, башшы* болып естіледі.

Осы ережені ескеріп, мына сөздердің дұрыс айтылуын жазып және оқып көрсетіңдер.

Қыз Жібек, Бозжігіт, ауызша, орысша, көзсіз (батыр), құшсан, көшсін, қас жақсы, қас жаман, жас жарым, Көзжақсым, еш жұмысы (жоқ), бесжылдық, ұшжылдық, қазша (мамырлаған), қасша (дұшпанша), жазшы, тас жер.

§ 5. Бір ырғақпен айтылатын сөздердің алғашқысы з деген ұяң дыбысқа аяқталса, келесі сөз с деген қатаң дыбыстан басталса, айтылуда қос сс болып естіле-

ді. Бұл заң түбір мен қосымшаның аралығына да тән. Мысалдар: *жүз сом, жаз сайын, сөзсіз*, бұлардың айтылуы: *жүссом, жассайын, сөссүз*.

Бұл ережеге жаттығу ретінде «Айман — Шолпан» пьесасынан Жарастың мына сөзін келтірейік:

<i>Жазылуы</i>	<i>Айтылуы</i>
Құдаға кел, жамағат, көз салайық,	Құдағател / жамағат / көссалайық /
Жарасқан сән-тұрманын біз санайық.	Жарасқан / сән-тұрманын / биссанайық //
Маржаны құмалақтаң, құрымжелек,	Маржаны / құмалақтаң / құрұмжелек /
Қамшыны жібек бауға шамалайық.	Қамшыны / жібекпауға / шамалайық //

§ 6. Бір ырғақпен айтылатын сөздердің алдыңғы сыңары **н** дыбысына аяқталса, келесі сыңары **к, қ, ғ, г** дыбыстарының бірінен басталса, **н** өзгеріп, **ң** болып айтылады. Мысалы: *Аман+келді*, айтылуы: *Амаңгелді* (бұл жерде ілгерінді-кейінді ықпал болып тұр: ілгергі **н** дыбысы кейінгі **к** дыбысын **г** дыбысына айналдырса, **г** дыбысы **н** дыбысын **ң**-ға айналдырып тұр). Осы сияқты *бөкен қабақ, жан қалқа, Айманкүл, Боранғали* деген сөздердің айтылуы: *бөкөңғабақ, жаңғалқа, Аймаңгүл* (бұл *Аймаңкүл* болып та айтылады), *Бораңғали*.

Бұл ереже түбір мен қосымшаның арасындағы дыбыстар өзгерісіне де жатады. Мысалы: *қашынғы* (*қашан+ғы*), *түнгі* (*түн+гі*), *зиянкес* (*зиян+кес*), *құйынға* (*құйын+ға*) сияқты қосымшалы сөздер *қашаңғы, түңгі, зыйаңкес, құйұңға* болып айтылады.

Мына текстті дұрыс оқып көрелік:

Жазылуы

Айтылуы

Ішім өлген, сыртым сау,	Ішімөлген / сыртымсау /
Көрінгенге деймін-ау.	Көрүңгенге / деймінау //
Бүгінгі дос — ертең жау,	Бүгүңгүдос / ертеңжау //
Мен не қылдым, япырмау?! Менінегілдім / йапырмау //	
Жан қысылса, жайтаңдап,	Жаңғысылса / жайтаңдап /
Жанды еріткен жайдары-ау.	Жаңдеріткен / жайдарау //
Жан жай тапса, сен неге	Жаңжайтапса сеннеге //
Жат мінезсің, жабырқау.	Жатмінессің / жабырқау //

(Абай)

Бірінші сөз **н** дыбысына аяқталып, келесі сөз **қ, к, ғ, г** дыбыстарынан басталып тұрған сәттің кез келгенінде мұндай өзгеріс бола бермейді, яғни олар бір топқа енбей, екі бөлек топта тұрса, бір-біріне әсер етпейді. Мысалы, «Қарақыпшақ Қобыланды» пьесасынан Қобыландының мына бір сөзінің дұрыс айтылуын көрелік:

Жазылуы

Айтылуы

Ұлын құл ғып, қызын күн,	Ұлын / құлгып / қызын / күң /
Қақсатып болған қызылбас.	Қақсатыпболған / қызыл- бас //

Мұнда **н—қ, н—к** дыбыстары қатар келгенмен, бір-біріне әсер етпейді, өйткені қатар тұрған сөздер екі бөлек ырғақта тұр, сондықтан бұл жерде **қ** дыбысы **ғ-ға, н** дыбысы **ң-ға** айналмайды.

Осы ережеге сай етіп, әрі алдыңғы қағидаларды ескеріп, мына текстерді дұрыс айтып көріңдер. Ол үшін топтарға бөліп алыңдар.

Апталаған жауың көп
Қас қамауда біз қалсақ,
Жан көке, кімге тапсырдың?
Тоғай толған жылқың бар,

Қора толған қойың бар,
Жан көке, кімге тапсырдың?
(М. Әуезов)

Жаңа жыл мың тоғыз жүз қырық бесінші,
Құйшы, дос! Қыран көңіл, бір желлінші!
Қан қырғын, қызыл соқта толастар ма?
Жаңа жыл, айт та маған, ал сүйінші!

(К. Аманжолов)

§ 7. Бір ырғақты топқа енетін сыңарлардың алдыңғысы **н** дыбысына аяқталса, келесісі **б**, **п** дыбыстарынан басталса, **н** дыбысы **м** болып айтылады. Бұл заң түбір мен қосымшаның аралығында да болады

Мысалы, *сен бе едің, Құрманбек, Дүйсенбай, Жанпейіс, күнбатыс, күнбағар, жыланбауыр* (трактор) деген сөздер *сембедің, Құрмамбек, Дүйсембай, Жампейіс, күмбатыс, күмбағар, жыламбауыр* болып айтылады. Кейбір адам аттары айтылуынша жазылып жүр: *Жампейіс, Бейсембай*.

§ 8. Бір ырғақтық топтағы компоненттердің алғашқысы **с**, **т**, **қ**, **к**, **п**, **ш** деген қатаң дауыссыз дыбыстарға аяқталса, келесісі **б** дыбысынан басталса, **б** дыбысы қатаң **п**-ға жуықтау болып айтылады: *тас бұлақ* (айтылуы: *таспұлақ*), *Сәтбай* (*Сәтпай*, *ақ берен* (*ақперен*), *айтып берді* (*айтыпперді*), *кеш бойы* (*кешпойу*).

Осы ережені және алдыңғыларын ескеріп, мына халық өлеңдерін дұрыс айтып көріндер. Ырғақтық топтарға бөліндер және дыбыстары өзгеріп айтылған сөздерді көрсетіндер.

Ат қайда Ақбақайдай шаппай желген,
Қыз қайда құдашадай көзі күлген?
Алыстан ат арытып келгенінде,
Шақыртпай еш адамға өзі келген.

Баянауыл басында балалы құр,
Бір сөз айтам, қалқатай, мойныңды бұр.
Аулыңның тұсынан аттанғанда,
Ақ боз үйге сүйеніп қара да тұр.

§ 9. Орыс тілінен енген сөздердің соңында келетін ұяң **б, в, г, д** дыбыстары айтылуда қатаң **п, ф, к, т** болып естіледі. Фамилия соңындағы **-ов, -ев** жұрнақтары да **оф, еф, ыф, іф** болып айтылады.

Мысалы: *клуб (клуб), педагог (педагог), устаф (устав), Иваноф (Иванов), Жұмашыф (Жұмашев)*. Бұл сөздердің дыбыстары қатаң естілетін болғандықтан, қатаң дауыссыздан басталатын қосымшалар жалғанады. Мысалы: *наградтау (айтылуы: наградтау), клубқа (клубқа), Ивановтар (Иванофтар)*. Араб, парсы тілдерінен енген *жад, араб* тәрізді біренсаран сөздер де *жат, арап* болып айтылады, бұларға да қатаң дыбыстан басталатын қосымшалар жалғанады: *жадқа айтты* (жазылуы да, айтылуы да: *жатқа*), *араптар* (айтылуда: *араптар*).

§ 10. Сөздің басындағы немесе бірінші ашық буындағы **ұ, ү, о, ө** дыбыстары және екі дауыстының ортасында келген **у** дыбысы (*тауық, бауыр* сияқты сөздерде) келесі буындағы **ы, і** дыбыстарын өзгертіп, **ұ, ү**-лерге жуықтатып естіртеді (ашық буын дегеніміз *құ-, кү-, қо-, бұ-, бү-* сияқты дауысты дыбысқа бітетін буындар). Мысалы, *құ-лын, бү-гін, о-рын, кү-ліп, ө-мір* деген сөздер *құлұн, бүгүн, орын,*

күлүп, өмүр болып айтылады. Еріндік дыбыстардың ықпалы үшінші, төртінші буындарда біртіндеп әлсірей береді. Мысалы, *күмістің* деген сөздің екінші буыны ү-ге ұқсап, соған жуық айтылса, үшінші буынында і-ге жуықтау айтылады: *күмүстің*.

Сол сияқты сөздің басындағы немесе бірінші ашық буындағы ө, ү дыбыстары келесі буындағы е дыбысын өзіне жуықтатынқырап естіртеді, бұл әсердің де күші үшінші, төртінші буындарда әлсірей түседі. Мысалы: *ө-нер, кө-ре-ді, ө-сер, кө-бе-лек, жү-рек, кү-рек* деген сөздер *өнөр, көрөді, көбөлек, жүрөк, күрөк* болып айтылады.

Қазіргі кезде бұл сияқты ерін үндестігі байқалатын сөздерді жазылуынша оқу орын алып барады, әсіресе екінші буындағы е дыбысын э етіп, *өнэр, үлэс, өрэн* түрінде айтушылық байқалады, бұл, әрине, қате.

Осы ережеге сай етіп, мына шумақтарды дұрыс айтып көрелік:

Жігітке / өлендөнөр / өнөрдөнөр //
Шынжүйрүк / өргөшапса / өршөлөнер //

(Халық өлеңі)

Қазақтың / өзгөжұрттан / сөзү / ұзұн /
Бірінің / бірішапшаң / ұқлассөзүн //
Көздіңжасы / жүрөктің / қаныменен /
Ерітуге / болмайды / ішкімүзүн //

(Абай)

Бірінші буын бітеу не тұйық болса (бітеу буын дауысты мен дауыссыздан тұрады: *өр ұр, ұл, үс, өс* деген сияқты, ал тұйық буынның алды — арты бірдей дауыссызға бітеді: *қол көр, көз, түн* дегендей) келесі буындағы **ы, і, е**

дыбыстарының ұ, ү, ө-ге қарай бейімделуі сәл бәсеңдеу болады, дегенмен таза өздерінің дыбысталуын да сақтамайды. Мысалы, *қолтық, қойдыр, құлдық, көркем, көзде, бөрте* сияқты сөздердің екінші буындарындағы **ы, і, е** дыбыстарының езулік болып айтылуы сәл солғындау (*күмүс, өнөр* дегендерге қарағанда).

Осы ережелерге және бұдан бұрынғы көрсетілгендеріне орай етіп, мына текстерді дұрыс оқып және жазып көріңдер. Соңғы ережеге сай дыбыстары үндесіп айтылатын сөздердің астын сызындар не атаңдар.

...Өсер... өсер... не өсер? Тек зұлымдық өсер нөсер болып сенен! Сор өсер, ар өшер!... Өскенде тек зар өсер сенің лағынет табаның астында! (М. Әуезов).

Қ а р а б а й. Құтылдым ба, құтылмадым ба? Көзім көрмес, қолың жетпес жерге кеттің бе, кетпедің бе?! Қараң батып болды ма, болмады ма? Уа, қайда әлгі қатын-баласы? Жық үйді, арт жүкті! Айдат жылқыны! (Ғ. Мүсірепов).

Бүгін сүйсем, сені алсам — ертең жалқып,
Суып қайтар көңілім желше шалқып,
Қуантып, қайғыменен суалтамын
Біреудің қызыл гүлін тұрған балқып,
Құдайдың толып жатыр күні бүгін,
Жігіттің тани алмай кемшілігін.
Бір алып қадірлемей, тастап кеткен
Тартып жүр қиянатшыл ер күйігін.

(Абий)

§ 11. Қазіргі қазақ орфографиясы бойынша жіңішке буыннан басталатын сөздердің екінші, үшінші буындарында ә әрпі сирек жазылады. *Сірә, ірә, кінә, күнә, куә, жүдә, шүбә* деген сияқты бірқатар сөздерде болмаса, қалған сөздерде ә естілгенімен, а әрпі жазылады. Мысалы: *ләззат, тәкаппар, рәсуа, діндар, Сәбира,*

Жәмила. Мұндай сөздерде алдыңғы жіңішке буынның әсерімен келесі буындар да жіңішке айтылады: *ләззәт, тәкәппар, рәсуә, діндәр, Сәбирә, Жәмилә.*

Бірақ бұл сөздердің алдыңғы тобына да (екінші буынында ә жазылатын), соңғы тобына да қосымшалар жуан түрде жалғанады: *күнәға (күнәге емес), Күләшқа (Күләшке емес), Жәмиләға (Жәмиләге емес), діндарлық (діндәрлік емес).* Айтылуда да қосымша жуан айтылады.

Осы ережеге сай етіп және өзге ережелерді де ескере отырып, мына үзінділерді дұрыс айтып (оқып) көріңдер:

Талақ етіп бұл ғаламды
Болды мәлім кеткенің.
Кінәсы жоқ жас адамды
Қатты соққан не еткенің...
Ғашық-ақпын еш күмәнсыз,
Ырыс емес, сор үшін.
Көрісуге шыдамаспыз,
Айрылалық сол үшін...

(Абай)

§ 12. Қазақ тілінде *жай, жайт, шай* сияқты сөздер қосымшасыз тұрғанда, жіңішке айтылады: *жәй, жәйт, шәй.* Бірақ бұл сөздерге де қосымша жуан болып жалғанады да, сөз тұтасымен жуан болып айтылады. Мысалы: *жайсыз (жәйсіз емес), шайға кел (шәйге кел емес).* Бірінші буыны *жай, шай* болып келетін өзге сөздер де осындай. Қысқасы, **ж, ш** дыбысы мен **й** дыбысының ортасында келген **а** дыбысы сәл жіңішке айтылады. Мысалы, *жайылым, жайлау, жайнау, шайпау, шайлығы, шайы* (жібек) сөздері *жәйылым, жәйлау, жәйнау, шәйпау, шәйлығы, шәйы* болып айтылады.

Ж, ш дыбыстары мен өзге дауыссыздардың ортасында келген а дыбысы жуан болып айтылады (және а жазылады): *жарғақ* (*жәрғақ* емес), *жануар* (*жәнуар* емес), *жақтау* (*жәқтау* емес) т. т.

Осы ережеге сай етіп айтсақ, Абайдың «Оспанға» деген өлеңі былай оқылар еді:

Жәйнағантүүүц / жығылмай /	Жағалайжәйлау / дәулетің /
Жасқаныбжаудан / тығылмай /	Жарқырабжатқан / өзөнің /
Жасаулұжаудан / бұрұлмай /	Жасылшөбү / құуармай /
Жаужүрөк / жомарт /құбұлмай /	Жайдақтартып / сұуалмай /
Жақсөмүрүң / бұзұлмай /	Жәйдарыжүзүң / жабылмай /
Жасқууатың / тозұлмай /	Жәйлақтапқашып / сабылмай /
Жалынжүрек / сүүмай /	Жақсөлүпсің / йапырмай //
Жамбіткеннен / түңүлмөй /	

Бұл өлеңнің барлық жолы **жа** деген дыбыс тіркесінен басталады және барлығы да **а** әрпі арқылы жазылады, ал айтылуда бірінші буыны жіңішке естілетін сөздер: *жәйнаған*, *жәйдақ*, *жәйдары*, *жәйдақтап*, өйткені бұларда а дыбысы **ж** мен **й** дыбыстарының ортасында келген.

Өздеріңіз мына үзіндінің дұрыс оқылуын жазып көрсетіңдер.

Жан қысылса / жайтаңдап /,
Жанды еріткен / жайдары-ау.
Жан жай тапса, / сен неге /
Жат мінезсің / жабырқау?
(Абай)

Ойландым да / толғандым,
Ойландым / ойға тоймадым.
Жанды қидым / жалындым,
Жайланып, сірә, қоймадым.
(Бернияз Күлеев,

§ 13. Кейбір екі буынды сөздерге тәуелдік жалғаулары жалғанған кезде, екінші буындағы **ы, і** дыбыстары сусып түсіп қалады. Бұл құбылыс сөздердің айтылуында да, жазылуында да ескеріліп, түсіп қалған дыбыс түсіріліп айтылады және солай жазылады. Мысалы, *халық, ерін, ауыл, наррық, бөрік* деген сөздерге I, II, III жақтық тәуелдік жалғауларын жалғағанда, екінші буындағы **ы, і** дыбыстары сусып түсіп қалады: *халқы (халқықы емес), халқым, халқың, халқымыз, ернім, аулым, нарқы, бөркі*. Мұндайда **к, к** дыбыстары ұяндамайды: *бөркі (бөрігі емес)*.

Ал жалпы заңдылық бойынша **к, к** дыбыстарына аяқталған сөздерге дауысты дыбыстардан басталатын қосымшалар жалғанғанда, олар ұяндауға тиісті: *балық+ы — балығы, күрек+ім — күрегім*.

Кейбір сөздерде **ы, і** дыбыстарының түсү-түспеуі сөз мағынасын ажыратуға қатысады. Мысалы, жоғарғы *көрік* сөзі екі түрлі мағынаға ие, егер «адамның көркі» болса, тәуелдік жалғауы жалғанғанда, **і** дыбысы түсіп қалады (*көрікім, көркің, көркі*), ал ұстаның темір балқытатын көрігі болса, түспейді де соңғы **к** дыбысы ұяндап кетеді. Сол сияқты «көпшілік, қауым, жұрт» мағынасындағы *халық* сөзі тәуелденгенде, *халқым, халқың, халқы, халқымыз* болып, соңғы **к** дыбысы ұяндамайды, ал *Халық* сөзі жалқы есім болса, *Сәрсенбайдың Халығы* болып, ұяндап айтылады.

Соңғы буынындағы қысаң **ы, і** дыбыстары сусып түсіп қалатын сөздер, кейде өлең ішінде буын санына орай түсірілмей айтылуы да мүмкін. Тіпті о баста құрамында **ы, і** дыбыстары жоқ *бұлт, кілт, жалт* сияқты сөздер де

өленде буын саны жетпей тұрса, *бұлт, кіліт, жалыт* болып айтыла береді. Мысалы, *ауыл, бауыр* сөздері тәуелдік жалғауларымен құбылған кезде, мына шумақтардың біреуінде қысаң дыбыстарын түсіріп, екіншісінде түсірмей айтылады:

Аулұғоңған / Сырымбет / саласына — 11 буын
Болдұмғашық / ақсұңқар / баласына — 11 буын

Егер мұнда *ауұлұм* болып айтылса, өлең жолы бір буынға артып кетер еді. Ал мына өленде буын саны 11 болу үшін, керісінше, *ы, і* дыбыстары түсірілмей айтылуға тиіс болып тұр:

Атымның / қақтұрады / сауұрұна — 11 буын
Қостепкі / салыпкелем / бауұрұна — 11 буын
Қолұнан / шәпғүйдүрүп / ішейіндеп — 11 буын
Келемін / Айтпайсұлұу / ауұлұна — 11 буын

Осы ережені сақтай отырып және берілген басқа да ережелерді еске алып, мына үзінділерді дұрыс айтып көріңдер (кей сөздерде емле ережесі әдейі бұзылып жазылды, оларды тауып көрсетіңдер). Өлеңнің буын санын көрсетіп, түсіріліп айтылатын дыбыстарды түсіріп, түсірілмейтіндерін қосып жазыңдар.

Созады Біржан дауысын қоңыр қаздай,
Басқаға бір өзіңнен жүрмін жазбай.
Жиылысы жандаралдың болады деп,
Жанбота, тынышымды алдың ала жаздай.

(*Біржан*)

Қамшы бастым асыға буырылтайға,
Өткел бермей тоқтатқан терең сай ма?
Жұрт жаңғыртып орынынан бір күн түнде
Қалқатайдың ауылы кетті қайда?

(*Біржан*)

Қонады бір күн жас бұлыт
Жастастың төсін құшақтап.
Жөнелді ертен, қалды ұмыт
Көк жүзіне ойнақтап.

(*Абай*)

Суырып көкте қылышын
Нәсерлі кара төнді бұлыт.
Тарылтып жердің тынысын
Тапа-тал түс болды ымырыт.
Өрістен қашты төрт түлік,
Асыға үйге енді жұрыт.
Салатындай бір бүлік.
Ақырды бейне долы бұлыт.

(Қасым Аманжолов)

§ 14. Қысаң **ы, і** дыбыстары көптеген үш буынды сөздердің ортаңғы буындарында көмескілеу естіледі, бірақ олардың түсірілмей сақталып айтылғаны жөн (емледе де көбінесе **ы, і** әріптері сақталып жазылады). Мысалы: *ықылас, жапырақ, топырақ, тебіренді, күңіренді*.

Ал өлеңдерде буын санына қарай мұндай сөздерде қысаң дыбыстарды түсіріп те айтуға болады. Мысалы:

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай,
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп.
Жапырағынан айырылған ағаш, қурай,—

деген Абайдың шумағында соңғы тармақтағы *жапырақ, айырылған* сөздері *жапрағынан, айрылған* болып айтылуы керек, өйткені өлең жолы 11 буынды болу үшін *жап-ра-ғы-нан* 4 буын болып, *ай-рыл-ған* 3 буын, *а-ғаш қу-рай* 4 буын болып айтылуы қажет.

Мына өлең шумақтарындағы курсивпен терілген сөздердің дұрыс оқылуын (айтылуын) көрсетіндер және себебін айтыңдар.

Қалың ағаш *жапырағы*
Сыбырласып өзді-өзі.
Көріңбей жердің *топырағы*,
Құлпырған жасыл жер жүзі.

(Абай)

Уа дариға, алтын бесік — туған жер,
 Қадірінді келсем білмей, кеше гөр.
 Жата алмас ем *топырағыңда тебіренбей*
 Ақып болмай, тасың болсам мен егер.

(Касым Аманжолов)

Әлі есімде *бұлтсыз* әлем аспаны,
 Арман бізді алға апарып тастады.
 Қара шашың *мойныма* оралып,
 Жерге тамған мөлдір көздің жастары.

(Н. Әлімқұлов)

§ 15. Бір ырғақтық топта айтылатын сөздердің алдыңғысы дауысты дыбысқа аяқталса, екіншісі дауысты дыбыстан басталса, қатар келген екі дауыстының біреуі (алдыңғысы) «жұтылып» кетеді де, бір ғана дауысты айтылады. Мысалы, *торы ат, қара ала, келе алмадым, барып па еді, Қараадыр, Сарыөзек, айта-айта* сияқты сөздер *торат, қарала, келалмадым, барыппедің, қарадыр, сарөзек, айта-айта* деп айтылады. Бұл заңға біріккен сөздер де, жеке сөздер де, сөз бен шылаулар да, қос сөздер де бағынады.

Қазақ тілінің бұл орфоэпиялық заңдылығын ақындар шебер пайдаланады, яғни жазуда буын саны артық шықса да, айтуда (оқуда) дәл шығатын болғандықтан, өлараларында екі дауысты қатар келетін сөздерді ақындар еркін қолданады. Мысалы:

3	4	4
Бі-лек-тей / ар-қа-сын-да / өр-ген-бұ-рұм /		
3	4	4
Шол-пұ-сұ / сыл-дыр-ға-ғып / жүр-са-қы-рын /		
4	3	4
Кәм-шәт-бө-рүк / ақ-та-мақ / қа-ра-қас-ты /		
4	3	4
Сұ-луу-ғыз-дың / кө-рүп-пең / мұн-дай-тү-рүн //		

Мұнда *жүрсе ақырын, көріп пе ең* деген сөздері бар жолдар жазылуда 12 буын болғанмен, айтылуда *жүрсақырын, көріппең* болып кірігетіндіктен, өлең өлшеміне ешбір нұқсан келмей тұр.

Қатар тұрған сөздердің кез келгенінің екі аралығындағы дауыстылар бірін-бірі «жұта» бермейді. Егер ондай екі сөз екі ырғақтық топта тұрса, аралық дауыстылар өз орындарында анық айтылады: -

Аласаз / қара гөзү / айнадайын /
Жүрекке / ыстыктііп / салғансайын /
Үлбүрөген / ағетті / ашығжүздү /
Тісәдемі / көріппең / қыздыңжайын //

(Абай)

Мұнда *көзі айнадайын, жүрекке ыстық, өтті ашық* деген сөздер қатар тұрғанмен, екі аралықтарындағы дауыстылар кірікпейді, өйткені бұлар әр бөлек ритмикалық топта тұр.

Осы ережені ескеріп, мына өлең шумақтарын ырғақтық топтарға бөліп, дұрыс айтып көріңдер. Дауысты дыбыстардың кірігетін және кірікпейтін жерлерін дәлелдендер.

Жас қыз бен жас бәйтерек — бәрі бірдей,
Жапырағы тұра ма жылда өзгермей?
Менен гөрі сөзіңді жақсы ұғушы
Кетер деме ер жігіт бір кез келмей.

(Абай)

Жас дәурен, қызығыңа тоя алмаспын,
Әп мен күй, өлең, сені қоя алмаспын.
Тірлікте тербелейін, тебіренейін,
Бір күні кетсем ұйықтап оянбаспын.

(К. Аминжолов)

Жол желпиді кейде есіп,
Көк жайлауда жатырмын.
Жұлдыздармен сөйлесіп,
Астында аспап-шатырдың.

(С. Мауленов)

Ұшады аққу көлден байпаңдаған,
Қалқаға бір сөзім бар айта алмаған.
Су құйыл сырлы аяққа тұндырғандай,
Көзіңнен айналайын жаутаңдаған.

(Халық өлеңі)

§ 16. Қазақ тілінің қазіргі емле ережелері бойынша қосар **ый, ій** әріптерінің орнына бір ғана **и** әрпі жазылады. Мысалы: *ки* (дұрысында *кій* болу керек), *қи* (*қый* болу керек), сол сияқты: *би* (*бій*), *биыл* (*бийыл*), *жиі* (*жійі*), *жиналыс* (*жыйналыс*), *ти* (*тій*), *тыын* (*ақша, тыйын*), *тиін* (*аң, тійін*) т. т.

Ал и әрпі — жіңішке дыбыстың таңбасы, бірақ жазуда жуан **ый** дыбысын да таңбалайтын болғандықтан, оны жіңішке де, жуан да етіп айтуға тура келеді. Ішінде **а, ы, ұ, о** сияқты жуан дауысты дыбыстары бар сөздерде **и** таңбасын **ый** деп жуан айту керек. Мысалы: *жыйналыс* (жазылуы: *жиналыс*), *қыйыңғыстау* (*қиын-қыстау*), *бийыл* (*биыл*), *сыйпапат* (*сый-сияпат*).

Сөз ішіндегі **и** дыбысының жуан не жіңішке екенін ондағы өзге дауыстыларға қарап айыруға болады. Мысалы, *дидар, миғұла, мизам, бидай, мирас, миық, мия, қидию* деген сөздерде **и** — жуан, өйткені бұлардағы өзге дауыстылар жуан, сондықтан айтылуда бұлар *дыйдар, мыйғұла, мыйзам, бийдай, мыйрас, мыйық, мыйа, қыдыйу, қалқыйу* болуы керек. Ал *ми, жи, қи* деген үш-төрт сөздің жуан айтылуға (*мый, жый, қый*) тиіс екенін еске ұстау қажет, өйткені бұл сөздерге жалғау-жұрнақтар жуан вариантта жалғанады: *миы ашыды* (*миі* емес), *мисыз* (*мисіз* емес), *жина* (*жине* емес), *қиды* (*қиді* емес).

Есте оңай сақтауға болатын ереже, ол — к, ғ дыбыстары бар сөздердегі и дыбысының әрдайым ый болып жуан айтылатындығы:

Жазылуы	Айтылуы
қырғи қабақ	қырғыйғабақ
қилы-қилы	қыйлығыйлы
қалқиған	қалқыйған
қылп (көз)	қылый (гөз)
шиқ етті	шыйқетті
шиқан	шыйқан
жан қиярлық	жаңғыйарлық
қағида	қағыйда

Мұндай сөздердің ішінде *сый, тый* деген екі сөз түбір күйінде де, әр алуан қосымшалар жалғанған тұлғасында да жалаң и әрпімен емес, қосар ый-мен естілуінше жазылып жүр. Оның себебі осы буындардың жіңішке варианттарында айтылатын сөздермен (*ти, си*) мағынасын шатастырмауға байланысты. Алдыңғыларын айтқанда, үнемі жуан ый етіп айту керек: *тый, сый*. Бұлардың туынды, қосымшалы түрлері де әрдайым жуан айтылады: *сыйлау, сыйлық, сыйды, сыймады, сый-құрмет, сыйымсыз, сыйысу, тыйғызу, тыйылу, тыйымсыз*. Бұл сөздер осы тұлғада ый арқылы жазылады.

С мен т-дан басталатын және осылардан кейінгі дыбысы и болып келетін сөздердің қалғандарында жалаң и жазылады, бірақ сөз жуан болса, и әрпін жуан ый етіп айту керек. Мысалы: *сияқты* (айтылуы: *сыйақты*), *сидаң қағу* (айтылуы: *сыйдаңғағу*), *сидиды* (айтылуы: *сыйдыйды*), *сиқыр* (айтылуы: *сыйқыр*), *сипақтау* (айтылуы: *сыйпақтау*), *сипаң-сипаң* (айтылуы: *сыйпаңсыйпаң*), *сипат* (айтылуы:

сыйпат), бұл сөздің *сыпат* түрі де айтылады, әйтеуір *сыйпат* деп бірінші буынын жінішке айтпау керек, *сипау* (айтылуы: *сыйпау*), *сирақ* (айтылуы: *сыйрақ*), *сиыр* (айтылуы: *сыйыр*), *сия* (айтылуы: *сыйа*), *сиыну* (айтылуы: *сыйыну*), *типыл* (айтылуы: *тыйпыл*), *тиын* (айтылуы: *тыйын*), *тиянақ* (айтылуы: *тыйанақ*).

И дыбысының жуан не жінішке айтылуы өзінің алдындағы дауыссыз дыбыстың айтылуына үлкен әсер етеді. Мысалы, *ти* және *тый* деген сөздерді айтып көріңдер: алғашқысында **т** дыбысын айтқанда, тілдің ұшы тіске тиіп, едәуір ілгері созылады да, соңғы жуан сөзде **т** дыбысын айтқанда, тіл сәл артқа қарай тартынқы болады. Өзге дауыссыздар да осындай азын-аулақ өзгеріспен айтылады. Ол үшін *жиі* және *жыйын*, *би* және *быйыл*, *тиін* және *тыйын*, *шикі* және *шыйқыл* деген сөздерді айтып көріңіздер де, басқы дыбыстардың айтылуындағы ерекшеліктерді аңғарыңыздар.

Қазіргі кездегі орфоэпиялық кателіктердің көбірек көзге түсетін тұстарының бірі — жуан сөздердегі **и** дыбысын жазылуынша жінішке айту (оқу). Мысалы, *жиналыс*, *ми*, *дидар* сөздерін *жійналыс*, *мій*, *дійдар* түрінде жінішке айтушылық кездеседі. Бұл — дұрыс емес.

Кейбір үш-төрт буынды сөздерде **и** дыбысынан басқа әрі жуан, әрі жінішке дауыстылар аралас келеді. Ол сөздер көбінесе араб, парсы, орыс және интернационалдық сөздер болып келеді. Мысалы: *қасиет*, *қиямет* (қыйамет), *Сәлима*, *антитеза*, *архипелаг*, *дебитор*, *артезиан*. Мұндайда араб, парсы сөздеріндегі **и** дыбысы іле-шала **қ** дауыссызынан кейін тұрса, **ый** болып айтылады: *қыйамет*, *қыйсап* (есеп-қисап), ал қалған жағдайда жінішке айтылады: *Сәліймә*, *қасійет*.

Осы ережені сақтап және өзге қағидаларлы да ескеріп мына үзінділерді дұрыс айтып көріңдер, ол үшін транскрипциялап жазып көріңдер, яғни естілуінше (айтылуынша) жазыңдар.

1) Зым-зия, зымшян, тиянақ, жарня, бня-лай, тиесілі, қияқ, Сұлукня, қияқар, киім-кешек, қоқиланды, компиды, қарня, знянкес, Зікірня, Рәшида, Рахила, Рахима, Бәлия, Қапня, Халима, Кәрима, Бәтима, Фатима, Қалиң, Галиң, Уәли.

- 2) Бас-басына би болған өңкей қияқым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын.
Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кетпесе, енді өз ырықын.

(Абай)

- 3) Біз бұлбұл қызыл гүлге тартқан сада,
Нәркес көз, қалам қасты лағыл бала.
Иранның Құсш-зия тотысындай,
Гәуһардан шыққан нәсіл тудың заңа.
Топ көрсе, қырындайтын біз бір тұлпар,
Бұлбұл құс қызыл гүлге болып іңкәр.
Сіздерді неге ұмытсын көрген сұңқар.

(Ақан сері)

- 4) Сүйе алмадық, қия алмадық, қимадық,
Неге біздер от құшаққа сыймадық?
Екеуміз де екі айрылған өзендей,
Махаббатты басқа жапға сыйладық.

(Т. Молдағалиев)

§ 17. Қазіргі емле ережелеріміз бойынша қосар ұу, үу әріптерінің орнына жалаң у әрпі жазылады. Бұл дыбыстың да айтылуының жуан-жіңішке екендігін (үу немесе үу екендігін) сөз ішіндегі өзге дауыстыларға қарап айыру керек. Екі, үш не одан да көп буынды сөздерде өзге дауыстылар жуан (а, о, ы) болса, ұ әрпімен келген тұс ұу болып, ал жіңішке

(е, э, ө, ү, і) болса, үу болып айтылады. Мысалы, *бару, келу* дегендерде бірінші сөз *баруу*, екіншісі *келуу* болып айтылады.

Ал бір буынды сөздерді (олар сап жағынан өте аз) сөйлемнің мағынасына қарай қай сөз екенін ажыратып, жуан не жіңішке айтуға тура келеді. Мысалы, *Үйдің төбесінде ту желбірейді* деген сөйлемде *ту* сөзі жуан *тұу* болып айтылады. *Ту дегенде түкірігі жерге түспейді* деген сөйлемде *ту* сөзі жіңішке болғандықтан *тұу* деп айту керек. Сол сияқты: *Шу, жануар, шу* деді дегенде *шу* сөзін жіңішке *шүү* деп айту керек те, *Көшеде айғай-шу естілді* дегенде *шу* сөзінің жуан екенін, сондықтан *шүү* деп жуан айту керек екенін контекстен, яғни сөйлемнің мазмұнына қарап ажырату қажет.

Практикада у дыбысын жуан не жіңішке айтуда көп қиындық байқалмайды, сондықтан орфоэпиялық қателіктер де бұл ретте онша сезілмейді, дегенмен *ту* және *тұу*, *шу* және *шүү*, *гүугүuledі* (жазылуы: *гу-гуледі*) және *гудок*, *су* және *сүурет* (жазылуы: *сурет*) сияқты бес-он сөздің жуан-жіңішке айтылуынан жаңылыспаған абзал.

Осы айтылғандарға сәйкес Абайдың мына жолдарын дұрыс оқып көріңдер. **И** дыбысы жуан және жіңішке айтылатын сөздерді **ый**, **ій** арқылы жазып көрсетіндер,

Түзу кел, қисық-қыңыр, қырын келмей,
Сыртын танып, іс бітпес, сырын көрмей.
Шу дегенде құлағың тосапсиды,
Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей.

(Абай)

Түйе боздап, қой қоздап қорада шу,
Көбелек пеп құстар да сайда ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағапта,
Сыбдыр қағып бұрандап ағады су,

(Абай)

§ 18. Бірқатар сөздер мен қосымшалар жазылуда түбірі сақталатындықтан, аралас буынды болып келеді, яғни жуан сөзге жуан варианты жоқ *-кер, -гер, -кент* сияқты жұрнақтар жалғанады немесе жіңішке түбірлі сөзге жіңішке варианттары жоқ *-қой, -паз, -қор* сияқты жұрнақтар жалғанады. Мысалы: *сауда+гер, Шым+кент, бал+гер, Таш+кент, әсем+паз, сән+қой, шәй+қор* (жазылуы: *шай-қор*) т. б.

Осылардың ішінде *-кер, -гер, -кент* жұрнақтары жалғанған кейбір жуан сөздер айтылуда осы жұрнақтардың әсерімен тұтасынан жіңішке айтылады. Мысалы: *сәудегер, Шімкент, Ташкент*. Бірақ бұл жұрнақтар жалғанған кез келген жуан түбірлі сөз жіңішке айтыла бермейді. Мысалы, *қаламгер, жауапкер, айыпкер, Құмкент* сияқты сөздер жазылған түрінше айтылады. Ал жуан жұрнақтар жіңішке түбірді жуандата алмайды, сондықтан олар жуанды-жіңішкелі аралас буынды болып, жазылған түрінше айтылады. Мысалы: *әсемпаз, өнерпаз, сәнқой, әзілқой*.

§ 19. Соны к, г деген жіңішке дауыссыздарға аяқталатын кірме сөздерге жалғанған III жақтағы тәуелдік жалғауын жіңішке айтқан дұрыс. Мысалы: *педагог — педагогі, ток — тогі, монолог — монологі* т. б.

Тегі, сөз соңындағы к, г дыбыстарының қазақ тілінде жіңішке айтылуының әсері күшті, сондықтан айтуда көбінесе қазақ қосымшаларын жіңішке жалғауға бейім тұрады. Мысалы: *педагокке, педагоктік, учасюкке*,

участогтер, участогі, рояльге, рояльдің т. б. Өйткені қазақтың өз сөздерінде **к, г** дыбыстары еш уақыт жуан **а, ы, о** дыбыстарымен келмейді (айтылмайды).

§ 20. Қазақ тілінде сөз соңында екі дауыссыз қатар келетін сөздер бар. Бірақ кез келген дауыссыздар сөз соңында қатар келе бермейді. Тек алғашқысы **л, р, м, н, ң** деген сонор дыбыстар, соңғысы **т, с, п, ш, қ, к** деген қатаң дыбыстар болып қана тіркесіп келеді. Мысалы: *жалт, қалт-құлт, қарт, қант, ант, қарс* (*қарс айрылды* дегендегі), *күмп* (*суға күмп берді*), *қарш-қарш, дүңк* (*дүңк етті*), *қарқ-қарқ* (*қарқ-қарқ күлді*) т. б. Мұндай сөздердің басым көпшілігі *жалт-жұлт, қарқ-қарқ, күңк* (етті) сияқты еліктеуіш сөздерде екі дауыссыз қатар айтылып, қатар жазылады. Бұл сөздерді айтуда сөз соңындағы екі дауыссыз күрт, шұғыл дыбысталады, яғни араларына **ы, і** сияқты дауыстыларды салмайды: *жалт* (*жалыт* емес), *күрт-күрт* (*күріт-күріт* емес), *жалт-жұлт* (*жалыт-жұлыт* емес) т. т.

Қазақ тілінде сөздің үш дауыссызға аяқталуы мүлде жоқ құбылыс. Сондай-ақ жоғарыда көрсетілгендей, сонорлар мен қатандардың қабаттасуынан өзге дауыссыздардың қатар келуі де орын алмайтын құбылыс. Қазақ тіліне енген орыс және интернационалдық сөздер, әсіресе жер-су, қала аттары қатарынан бірнеше дауыссыз дыбысқа аяқталып келе береді. Мысалы: *пункт, Омск, фонд, митинг, штамп, шланг, факт, рецепт, экспромт, киоск, лифт*. Бұл сөздер қазақ тілінде жеке айтыл-

ғанда, соңғы қатар келген екі-үш дауыссыздың не соңдарынаң, не орталарында **ы, і** дәнекер дыбыстар салып айтылады: *пункіт, Омскі, фонды, митингі, штампы, шлаңгі, факті, реценті, экспромты, киоскі, лифті*. Бұлардың ішінде қатаң дыбыс та (*факт, рецепт, киоск, лифт*), сонор мен қатаң да (*шланг, штамп, экспромт*), сонор мен ұяң дыбыс та (*фонд, митинг*), тіпті үш дыбыс та (алдыңғысы сонор, қалған екеуі қатаң — *пункт*) қатар келген.

Қазақ тілі үшін үйреншікті емес (яғни фонетикалық жүйесіне сай келмейтін) дыбыстарға аяқталатын мұндай сөздердің бірқатарына, атап айтқанда: **нд, мп, кт, нк, нг, мб, ск, фт, нт, мт** дыбыстарына аяқталатындарына қазақ тілінің қосымшалары жалғанғанда, сөз бен қосымшаның аралығына дәнекер **ы, і** дыбыстары қосылып айтылады және солай жазылады. Мысалы: *киоск+ке* — *киоск+і+ге* (*киоскке* емес), бұл жерде дәнекер **ы, і** болғандықтан, қосымшалар ұяндап кетеді (*-ке* емес, *-ге, -тар, -тер* емес, *-лар, -лер* деген сияқты), *митинг+тер* — *митинг+і+лер* (*митингтер* емес), *Омск+тен* — *Омск+і+ден* (*Омсктен* емес), сол сияқты *фактілер, фактіге, фактісі* (*факттер, фактке, факті* емес), *штампылар, штампны, штампысы, штампыға* (*штамптар, шампты, шампы, шампқа* емес), *объектілер, объектіге, объектісі* (*объектер, объектке, объекті* емес). Үш дауыссызға аяқталған сөздер қазақ қосымшаларын дәнекер **ы, і** дыбыстарынсыз қабылдайды, өйткені айтуда алдыңғы дауыссыз бір буынға кетеді де, соңғы екі дауыссыз айтуда өздері бір буын болып айтылады: *пунк(і)т, пункітке, пункітер, пункіті* (*пункіге, пункіге, пункілер, пункісі* емес), *сфинкіс, сфинкістер, сфинкістің* (*сфинкілер, сфинкісінің* емес). Ал бұлар-

дың жазылуы: *пункт, пунктке, пункттер, сфинкс, сфинкске, сфинкстің.*

Ал *тр, зм, рг, рд, лк, кс, дж, фр, рв, кт, дз, фм* сияқты дауыссыз дыбыстар тіркесіне аяқталған кірме сөздерде айтылуда соңғы екі дауыссыздың арасына *ы, і* дыбыстары қосылып айтылады: *метір, оркестір, альпинизім колледіж.*

Соңғы екі-үш дауыссыздың біреуі *к, г* дыбыстары болып келсе, ол сөзге қазақ қосымшалары тек қана жіңішке жалғанып, жіңішке айтылады (түбірдегі дауысты мейлі жуан болсын, мейлі жіңішке болсын). Мысалы: *пунктке* (айтылуы: *пуңқітке*), *паркке, парктер, паркі* (айтылуы: *парікке, паріктер, паркі*), *митингіге, митингілер, киоскінің, киоскілер.* Ал *к, г* дыбыстары жоқ жерде қосымша сөз түбірінің немесе түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішке келігіне қарай жалғанып, сол жалғанған түрінде айтылады. Мысалы: *лифтілер, лифтісі, лифтіге* (мұнда қосымша жіңішке, өйткені түбірдің дауысты дыбысы *и* — жіңішке), *штампыға, штампылар, штампысы* (мұнда түбірдегі дауысты *а* жуан болғандықтан, қосымшада да жуан жалғанып тұр).

Осы ережеге сай етіп мына сөздерге қазақша қосымшалар (септік, тәуелдік, көптік жалғауларын) жалғап көріңдер де, дұрыс айтып беріңдер:

Антракт, металлург, анонс, бланк, контракт, бумеранг, почтампт, дифирамб, интеллект, катафалк, комплекс, комплект, конспект, кзендз, лаборант, ландшафт, логарифм, манускрипт, медпункт, моллюск, пакт, прейскурант, проект, раунд, рецепт, рислинг, такт, экспромт, цифр.

§ 21. Қірме сөздердің ішінде **ст, сть, зд, кст, вт, сс, лл, мм, тт, пп** дыбыстарына аяқталғандарына қазақ тілі қосымшалары жалғанғанда, ең соңғы дауыссыздар түсіріліп айтылады және солай жазылады. Мысалы: *коммунист+тер—коммунистер* (*коммунисттер* емес), *коммунист+ке—коммуниске* (*коммунистке* емес), *коммунист+тік—коммунистік* (*коммунисттік* емес), *съезд+ге — съезге* (*съездге* емес), *съезд+дің — съездің* (*съезддің* емес), *съезд+і — съезі* (*съезді* емес), *ведомость+қа — ведомосқа* (*ведомостька* емес), *металл+дар — металдар* (*металлдар* емес), *класс+тың — кластың* (*класстың* емес), *терапевт+ке — терапевке* (*терапевтке* емес).

Осы ережені ескеріп, мына сөздерге қосымшалар жалғап айтындар және жазындар.

Кросс, грамм, гимнаст, грипп, киловатт, эхинококк, хлорофилл, фармацевт, авиапост.

§ 22. Орыс тілі жұрнақтары жалғанғанда, жіңішкелік белгісі (**ь**) жазылатын және л дыбысына аяқталатын сөздерге қазақ тілі жұрнақтары жалғанғанда, жіңішкелік белгісі жазылмайды және л дыбысы жуан айтылады. Мысалы:

Орысша жазылуы	Қазақша жазылуы әрі айтылуы
материальный	материалдық (материальдық емес)
феодалный	феодалдық (феодалдық емес)
коммунальный	коммуналдық (коммунальдық емес)

Ал жұрнақтар жалғанбай-ақ түбірдің өзінде л дыбысы жіңішке сөздерде (яғни түбірдің өзінде жіңішкелік белгісі жазылатын сөздерде) ь таңбасы сақталып жазылады және л дыбысы жіңішке айтылады: **моральный** — **моральдық** (сөз түбірі — *мораль*), **артельный** — **артельдік** (сөз түбірі — *артель*). Мұндайда көбінесе сөздердің қазақша айтылуы жазылуына сай келеді: ь тұрса, л дыбысын жіңішке айту керек те, ь жоқ болса, жуан айту керек.

Осы ережені ескеріп, мына сөздерді дұрыс айтып көріңдер:

Патриархалдық, акварельді, спектакльдік, артельдік, номиналдық, вассалдық, вокальды.

§ 23. Қазақ тілінде **қ, к, п** деген қатаң дауыссыз дыбыстарға аяқталған сөздерге дауысты дыбыстан басталатын қосымшалар жалғанған кезде, сөз соңындағы қатаң дыбыстар ұяндап, **ғ, г, б** (кейде **у**) дыбыстарына айналатыны мәлім. Бұл өзгеріс жазуда да, айтуда да ескеріледі. Мысалы: *тарақ+ым* — *тарағым*, *күрек+і* — *күрегі*, *доп+ымыз* — *добымыз*, *тап+ып* — *тауып*, *кеп+у* — *кебу*, *кеп+іп* — *кеуіп* т. б.

Бұл ережеге орыс тілі арқылы енген сөздердің де бірқатары бағынады: *ток* — *тогы* (айтуда *тогі*), *блок* — *блогы* (айтуда *блогі*). Ал **п, х** дыбыстарына аяқталатын бірқатар кірме сөздер бұл ережеге бағынбай, соңғы қатаң дыбыс ұяндамай айтылады және солай жазылады. Мысалы: *принцип+і* — *принципі* (*принцибі* емес), *грипп+і* — *грипі* (оның *грипі* жұқты, *грибі* емес), *тип+і* — *типі* (*тибі* емес), *кинескоп+ы* — *кинескопы* (*кинескобы* емес),

*цех+ы — цехы (цеғы емес), шейх+ы — шей-
хы (шейығы имис), шах+ы — шахы (шағы
емес).*

§ 24. Жіңішкелік белгісіне аяқталатын көп буынды кірме сөздерге қазақ тілі қосымшалары буын үндестігі бойынша жалғанады, яғни сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыс жіңішке болса, қосымша да жіңішке, жуан дауысты дыбыс болса, қосымша да жуан болып айтылады және солай жазылады, **ль** дыбысына аяқталған кірме сөздерге тек қана тәуелдіктің III жағында жіңішке қосымша жалғанып, жіңішке айтылады. Мысалы: *фестиваль+ға — фестивальға, бірақ фести-
валі, календарь+ға — календарьға,
календары.*

Кль, брь, бль тәрізді дауыссыз дыбыстар мен жіңішкелік белгісіне аяқталған сөздерге және жіңішкелік белгісіне аяқталған бір буынды сөздерге қазақ тілі қосымшалары әрдайым жіңішке жалғанады, яғни сөздің соңғы буыны тұтас өзі жуан болса да, жіңішке болса да, қосымша буын үндестік заңына бағынбай жалғанады және жіңішке айтылады (әрі солай жазылады). *Ансамбілге* (жазылуы: *ансамбльге*), *ансамбілдер* (жазылуы: *ансамбльдер*, *ансамбілі* (жазылуы: *ансамб-
лі*, мұнда сөз түгелімен жуан, тек соңғы дауыссызы жіңішке **ль**), *бинокльдің* (айтылуы: *бинокілдің*), *биноклім* (айтылуы: *бинокілім*) *бинокльдер* (айтылуы: *бино-
кілдер*). Мұнда сөздің соңғы буыны *нокль* жуан. *Тюль, тюльдің* (айтылуы: *тюлдің*), *тюльге, тюлі* (сөз бір буынды, бірақ жіңішке **ль** дыбысына аяқталған), *князь-*

дің, князьдер, князі (сөз зь дыбысына аяқталған және бір буынды болғандықтан, қосымша жіңішке жалғанып тұр).

Бұл сияқты дауыссыз дыбыстары, әсіресе сөз соңындағы дауыссызы орыс тілінде жіңішке айтылатын сөздердің қазақша дыбысталуында дауыстылардың ыңғайы (жуан-жінішкелігі) емес, дауыссыздардың айтылу ыңғайы шешуші роль атқарады.

Осы ережені ескеріп, мына сөздерге қазақша қосымша жалғап, дұрыс айтып көріңдер:

Капсоль, бандероль, ноябрь, верфь, автомобиль, акварель, акрополь, бронь, водевиль, виолончель, вестибюль, вымпель, госпиталь.

§ 25. Соңғы буынында *ё, э, ю* дыбыстары бар кірме сөздерге қазақ тілі қосымшалары әрдайым жіңішке жалғанып, солай айтылады әрі жазылады. Мысалы: *актёрлер, актёрге, актёрі, дирижёрлер, дирижёрлер, дирижёрі, Пётрге, Пётрден, дуэтке, дуэті, полюске, полюстер, парашютке, парашюті, дуэльге, дуэлі, велюрдің, велюрі, дебютке, дебюті.*

§ 26. Ер адамның фамилиясы *-ов, -ев, -ин* жұрнақтары арқылы жасалған болса, *-ов, -ев* жұрнақты фамилияларға қазақ тілінің қосымшалары түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай жуан не жіңішке түрде жалғанып айтылады (және солай жазылады). Мысалы: *Омаровтың, Омаровқа* (сөз түбірі *О-мар*, соңғы *мар* буыны жуан), *Әуезовтің, Әуезовке* (сөз түбірі *Ә-уез*, соңғы *уез* буыны жіңішке), *Мұсаевқа, Мұсаевтан* (сөз түбірі

*Мұ-са, соңғы буыны жуан), Құдайбер-
дйевке, Құдайбердиевтен (сөздің соңғы
буыны ді жіңішке). Ал -ин жұрнағымен
жасалған фамилияларға қазақ тілі ко-
сымшалары әрдайым жіңішке жалғанып,
жіңішке айтылады: Оразалинге, Дербіса-
линге, Сембинге.*

§ 27. Кейбір өлшем атаулары жазылуда шартты түрде қысқартылып беріледі. Ал қысқартулар не әріптерден, не арнайы алынған өзгеше белгілерден тұрады. Мысалы: 10 см, 5 га жер, 3 мм, 10, 40м, 100%, 220v, 70w. Бұларды ауызша айтқанда қысқартылып берілген әріптерді емес, сол әріптер білдіріп тұрған сөзді толық айту керек: *он сантиметр, бес гектар жер, үш миллиметр, он градус жылы, қырық метр, жүз процент, екі жүз жиырма вольт, жетпіс ватт.* Бұларға жалғанып тұрған қосымшаларды (олар дефис арқылы жазылып беріледі) оқығанда, белгілерге тіркеп емес, тұтас сөзге тіркеп айту керек. Мысалы: *көйлегімнің етегін 5 эсэмге немесе сымыға ұзарттым* деп емес, *бес сантиметрге ұзарттым* деп айту керек. Сол сияқты: *машина сағатына 60 км-ден жүріп отырды* деп жазылғанды *алпыс километрден (алпыс ка-эмнен немесе алпыс км-нен емес) жүріп отырды; комбайншы 400 гектардай (га-дай емес) жердің егінін орды* деп айту керек.

§ 28. Жекеше II жақтағы жіктік жалғауы тек қана *-сың, -сің* түрінде (яғни соңғы дыбысы *ң* болып) айтылады және солай жазылады. Мысалы: есімдерге жалғанған жіктік жалғаулары (жекеше түрі):

I жақ мен мұғаліммін, диктормын

II жақ сен мұғалімсің, дикторсың

III жақ ол мұғалім, диктор.

Етістікке жалғанған жіктік жалғаулары жекеше түрі):

I жақ мен білемін, айтамын, барғанмын, барармын

II жақ сен білесің, айтасың, барғансың, барасың,

III жақ ол біледі, айтады, барған, барар.

Кейде ауызекі сөйлеу тілінде бұл жалғау *-сын, -сін* түрінде (сен мұғалімсің, дикторсын) де келеді және солай жазылып та кетуі мүмкін. Бірақ әдеби нормада сөйлегенде, тек *-сың, -сің* түрінде дыбыстау керек. Ал *-сын, -сін* қосымшасы етістіктің III жақтағы бұйрық-қалау рай деген түрін білдіреді. Мысалы:

I жақ мен барайын, біз барайық

II жақ сен бар, сендер барыңдар

III жақ ол барсын, олар барсын.

Сондықтан әр түрлі қызмет атқаратын қосымшалардың тұлғаларын да шатастырмай, бірін *-сың* түрінде, екіншісін *-сын* түрінде айту керек. Бұл екеуін айыру қиын емес: егер жіктік жалғаулы сөз *сен* деген есімдікпен айтылуға тиіс болса, *-сың* түрі, *ол* деген есімдікпен айтылуға тиіс болса, *-сын* түрі жалғанады: *сен барасың, ол барсын.*

Мына шумақтардағы үш нүкте қойылған сөздерге мағыпасына қарай *-сың* немесе *-сын* қосымшасының қайсысы жалғанып айтылатынын көрсетіндер:

Адамзат — бүгін адам, ертең топырақ,
Бүгінгі өмір жарқылдап, алдар бірақ.
Ертең өзің қайда..., білемі...,
Өлмек үшін туған..., ойла, шырақ.

(Абай)

Досты қайдан табар...
Кеңесерге адам жоқ.
Әрлі-берлі шабар...
Жалғыздықтан жаман жоқ.

(Абай)

Өзгеге, көңілім, тояр...
Өлеңді қайтіп қояр...
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жояр...
Сайра да зарла, қызыл тіл,
Қара көңілім оян...
Жыла..., көзден жас ақ...
Омырауым боял...
Тыңдамаса еш адам
Өз жүрегім толған...
Әр сөзіне қара...
Іштегі дертім қозғал...

(Абай)

Баса... аяғыңды ырғаң-ырғаң,
Сылдырап шашбауың мен алтын сырған.
Жай жүріп шаттана... әсерленіп,
Әсем... жүйрік аттай мойның бұрып.

(Халық өлеңі)

§ 29. Кейбір шылаулардың дыбыстық қатарлары болады, яғни өзіне қатысты алдыңғы сөздің аяқталар дыбысының әуеніне қарай шылау сөздің басқы дыбысы да не ұяң, не қатаң болып құбылып айтылады (және солай жазылады). Мысалы: Ол өлең айтып қана қоймады, домбыра да тартты. Жақып қана жаңа келді, өзгелер әлдеқашан келгенді. Тек қана бір тілегім бар деген мысалдарда шылау қатаң қ дыбысынан басталады және солай жазылады, өйткені шылаудың алдындағы сөздер (айтып, Жақып, тек) п, к деген қатаң дыбыстарға аяқталып тұр. Ал мына сөйлемдерде шылау ғана түрінде айтылады (және жазыла-

ды): жалғыз *ғана* тілегім бар; жаңа *ғана* келдім; ол радиодан *ғана* сөйледі. Бұларда шылаулардың алдындағы сөздер не дауысты дыбысқа (*жаңа*), на ұяң, сонор дыбыстарға (*жалғыз, радиодан*) аяқталып тұр.

Осы сияқты *мен, бен, пен* (домбыра *мен* қобыз, қобыз *бен* домбыра, дауыс *пен* үн), *да/де, та/те* (барса *да*, барып *та* келді), *дағы, тағы* (барса *дағы*, айтып *тағы* үлгерді), *ғой, қой* (айттың *ғой*, хат *қой* менің күткенім), *құрлы, ғұрлы* (жат *құрлы*, бала *ғұрлы*) деген шылаулар да өздерінің алдындағы сөздің соңғы дыбысына қарай бірде ұяң, бірде қатаң дыбыстармен айтыла береді (және солай жазылады). Сондықтан *бала құрлы* ақылың жоқ, айтарың *осы қана* ма, *келіп де* үлгердің бе деген сияқты етіп айтуға (дыбыстауға) болмайды. (*бала ғұрлы, осы ғана, келіп те* деп айтылуы керек).

§ 30. Кейбір сөздердің дыбыстық екі вариантының да қатар айтыла беруі әдеби тіліміздің орфоэпиясына қайшы келмейді. Бірақ мұндай сөздер онша көп емес. Мысалы: *мұның ~ бұның, мұнда ~ бұнда, шейін ~ дейін, нажағай ~ найзағай, уану ~ жұбану, разы ~ риза, жаздың күні ~ жаздыгүні*. Бұл сөздердің варианттылығының басты себебі орфоэпияға байланысты емес, өзгеде.

Сол сияқты *шайтан ~ сайтан, үкімет ~ өкімет, айқай, ~ айғай, құдай ~ құдая, заман ~ замана, ашық ~ ғашық* сияқты бірқатар сөздер де екі вариантта қолданылады. Бұлардың орфоэпиясы жазылған түрінде болуы керек.

Өйткені бұл сөздерді екі түрлі етіп қолдануда қазіргі тіліміз белгілі бір мақсатты көздейді. Мысалы, *өкімет* пен *үкімет* (екеуінің түбірі бір сөз) деген сөздердің алғашқысы «государство» дегеннің баламасы ретінде қалыптасты; *шайтан* ~ *сайтан* сөздерін ақын-жазушылар көбінесе стильдік мақсатта ажыратып қолданады: *шайтаны* — «кәдімгі жын-шайтанды» білдірсе, *сайтаны* — көбінесе «өжет, өзгені билеп алатын сиқыр қылықты» деген жақсы мәнде жұмсалады. Мысалы, Жұбан Молдағалиевтың мына жолдарына назар аударыңыз, мұнда *сайтан* сөзі «жын-шайтан» мәнінде емес, жақсы мәнде:

Мен қазақпын, қара көз *сайтан* қызбын,
Сөйлей қалсам, тілімнен бал тамғыздым.
Сүйе қалсам, өмірдей өле сүйдім,
Қас батырмен айқасқам балтам жүзін.

Ашық (асық) ~ *ғашық*, *құдай* ~ *құдая*, *зиман* ~ *замана* сияқты параллельдерді ақындар буын санының артық-кемі қажет болған сәттерде кезек тандап қолдана береді. Олар сол қолданылған түрінде айтылады (дыбысталады). Мысалы, Абай:

Сорлы *асық* сарғайса да, сағынса да,
Жар тайып, жақсы сөзден жаңылса да —

дегенінде *асық* вариантын алады, өйткені дауыстыдан басталған *асық* сөзі алдындағы сөздің соңғы буынымен кірігіп, *сор-ла-сық* түрінде үш буын құрайды, егер *ғашық* вариантын алса *сор-лы ға-шық* болып 4 буын болып кетер еді де, 11 буынды тармақтың өлең өлшемі дұрыс шықпас еді. Ал өзге сәттерде Абай «*ғашықтың* тілі — тілсіз тіл» немесе «сен шошыдың *ғашығыңнан*» деп *ғашық* вариантын жұмсайды. Міне, бұл тәрізді бір сөздің белгілі бір

мақсатпен әдейі қолданылған екі вариантының екеуі де әдеби нормаға жататындықтан, олардың айтылуы да екі түрлі (яғни қалай берілсе, сол түрінде) болуы керек.

§ 31. Бір сөздің екі түрлі дыбысталып айтылатындарының ішінде жергілікті ерекшеліктеріне (диалектизмдерге) қатыстыларын жоғарғы көрсетілген вариантты сөздермен шатастырмау керек. Яғни көптеген сөздердің әр жерде әр түрлі дыбыстық өзгерісі болғанмен, әдеби тілдегі түрінше айту — орфоэпиялық норма болады. Мысалы: *маңлай* ~ *маңдай*, *шаңырақ* ~ *шаңғырақ*, *киіз* ~ *кигіз*, *ие* ~ *еге* (үйдің иесі), *шатақ* ~ *чатақ*, *саяқты* ~ *сиықты*, *аула* ~ *әулі*, *жоңышқы* ~ *жоңырышқа*, *қабырға* ~ *қабыртқа*, *жоқ* ~ *джоқ*, *масқара* ~ *машқара*, *бес тиын* ~ *беш тиын*, *ас пісті* ~ *ас пысты*, *мысық* ~ *мышық*, *балалар* ~ *баладар* сияқты параллель сөздердің алдыңғы сыңарлары әдеби норма да, екіншілері — жергілікті (диалектілік) варианттары. Бұлардың айтылуында әдеби нормадағы тұлғасын ұстау қажет. Олай дейтін себебіміз — кейде автордың не кітап, журнал шығарушылардың салақтығынан я болмаса білместігінен кейбір сөздердің әдеби варианты емес, жергілікті қолданыстағы тұлғасы жазылып кетеді. Мұндайда сөзді түзетіп оқыған (айтқан) абзал. Ал пьесаларда немесе фельетон, сықақ әңгімелерде автор сөздің жергілікті не қарапайым сөйлеу тіліндегі варианттарын әдсілі берсе, оларды, әрине, сол берілген тұлғасында айту (оқу) керек екендігі белгілі.

§ 32. Қазақ тілінде одағай сөздер де дыбыстық, тұлғалық варианттары бар сөздер тобына жатады. Бірақ бұлардың барлығын да қалай берілсе (жазылса), солай айтуға (оқуға) болады. Мысалы: *япыр-ау ~ япырмау ~ ойпырмау ~ ойпырмай ~ ойпырым; ойбой ~ ойбай, ах ~ аһ ~ еһ ~ ех, аһ-аһ ~ еһ-еһ, ахақа ~ еһе-һе, уа ~ уау ~ уай, па ~ паһ, бәлі ~ пәләй, әй ~ ей, астапыралла ~ астағыпыралла* т. б.

Жалпы одағай дегендер — дыбысталуы жағынан өте құбылмалы тұлғалар. Сондықтан жазушы өзінің қалауынша бір одағайды бірнеше түрлі құбылтып, қатарлап, дыбыстарын созып бере береді. Мысалы: *Ә-ә, солай де! Ой-қой, дүние-ай! Бәрекелді-і, жігіт-ақ екен! Паһ-паһ-паһ, мына сұлудың кербезін-ай! Осы сөйлемдерді: Е, солай де! Ой, дүние-ай! Бәрекелді, жігіт-ақ екен! Паһ, мына сұлудың кербезін-ай!* деп те беруі мүмкін.

Одағайлар адамның түрлі сезім дүниесін білдіретін ншараттар болғандықтан, актёр немесе фельетон оқушы пьесалардағы, сықақ-фельетондардағы одағайларды өзгертіп, бірінің орнына екіншісін айтпағанмен, образдың ыңғайына қарай, дыбыстарын созып немесе келте қайырып, бір одағайды екі-үш рет қайталап немесе бір-ақ рет айтып дегендей, құбылтуына болады. Мысалы, пьесадағы ситуацияға қарай: *жә, болды!* түрінде де, *жә-жә-жә, болды!* түрінде де айтылуы мүмкін. Алғашқысында өктем бұйырып, тұжыртып тастау реңкі болса, одағайды екі-үш қайталап айтуда сәл өзгеше реңк пайда болады.

§ 33. Кейбір егістіктердің толық және ықшам варианттары, сондай-ақ олардың

қосымшалы, шылаулы қолданыстарының да түрлері жарыса келе береді. Олар сол қолданылған түрінде, ықшам да, толық та айтылады. Мысалы, *келіп қалды, болып отыр* деген тұлғалар *кеп қалды, боп отыр* түрінде келуі де мүмкін.

Сондай-ақ *барамын, келемін, айтамын* деген тұлғалар *барам, келем, айтам* түрінде айтыла береді. *Барғаннан соң, келгеннен соң* деген тұлғалар қысқарып, *барған соң, келген соң* түрінде, тіпті одан да әрі ықшамдалып, *барғасын, келгесін* түрінде де айтылуы жиі ұшырайды. Немесе *барғанмын, келгенмін* дегендерді ақын, жазушы не драматург *барғамын, келгемін* тұлғасында қолдануы да әбден ықтимал. *Едім, едің* деген етістік тұлғалары *ем, ең* түрінде, *бармаймын, алмаймын* деген тұлғалар *барман, алман* түрінде ықшамдалып келе береді. Ықшам тұлғалар әсіресе поэзияда көбірек ұшырасады. Мұндайда тұлғаларды қалай берілсе (ықшам не толық), солай айту керек. *Кеп, барам, барғасын, барғамын* деп жазылғанды *келіп, барамын, барғаннан соң, барғанмын* деп айтуға (оқуға) болмайды немесе керісінше: толық түрінде беріліп тұрса, оны қысқартып айтуға болмайды.

Осы ережеге байланысты сөздерді тауып, мына үзінді шумақтарды дұрыс оқып (айтып) көріңдер.

Талай сөз бұдан бұрын көп айтқамын,
Түбін ойлап уайым жеп айтқамын.
Ақылдылар арланып, ұялған соң,
Ойланып, түзеле ме деп айтқамын.

(Абай)

Сеп үшін әлі босқа жанам, күйем,
Көңіліңе қайырым салсын мейірімді ием,

Өзің біл тағам десең уағыдадан,
Өмірімше ұмытпаймын, мен шын сүйем.

(*Бернияз Күлеев*)

Сенің алма бағыңа
Шыбық шаншып кетіп ем.
Алдағы өмір бағына
Соны белгі етіп ем.
Келдім қайтып майданнан,
Таптым іздеп сені алғаш.
Сол шыбықтан жайқалған
Өсіпті бір алма ағаш.
Тұр жайқалып бағыңда,
Қызығамын, тамсанам.
Өзің де бұл шағыңда
Кем емессің дәл сонан.
Неткен жақсы жер еді
Жас шыбығым жайқалған!
Бір сөз айтқым келеді,
Тіл жетпейді, айта алман.

(*Қасым Аманжолов*)

Ей, халайық, барым ең сен,
Зарыңа зар қосып ем.
Жатың емес, досың ем мен,
Дос бейілін тосып ем!
Бауырым жара, сөзім нала,
Дертпен келем мен бүгін.
Аямас жау мені айнала
Салды салмақ сұмдығын!
Алдыңа кеп жар саламын,
Тап жауымды жабылып.
Өш аламын, өш аламын
Қанды кекті жамылып!

(*Мұхтар Әуезов*)

§ 34. Әдетте грамматикалық норма бойынша етістіктің ауыспалы шағының III жақтағы жалғауы *ды/ді* түрінде келеді. Өлең тілінде, кейде қара сөзде де өлең өлшемі, ұйқасы сияқты шарттарға орай бұл жалғау ықшамдалып, жалаң *-д* түрінде қолданылуы мүмкін. Мұндай тұл-

ғалар тіпті т дыбысымен де айтылады. Мысалы, Әсет ақынның «Інжу-маржан» деген өлеңінің бірінші шумағы:

Әуелетіп ән салса әнші Әсет,
Ақкуменен аспанда жер *тілдесет*.
Дауылдатып тұнықтан шыққан даусы
Жүрегінен күңіреніп желдей *есет* —

деп келеді. Мұндағы етістіктер әрі ұйқас үшін (бірінші жолдағы *Әсет* сөзімен ұйқасу үшін), әрі өлшем үшін (өлең жолдары 11 буыннан аспауы керек) *тілдесед, есед (тілдеседі, еседі* деудің орнына) болып қолданылып тұр.

Екінші мысалға «Ақан сері — Ақтоқты» драмасынан Ақтоқтының сөзін алуға болады:

Саған көнсем, сүйгенім бе *ед?*
Көңілім құлағанын қашан көріп ең?
Ақаннан безсем, шыным ба *еді?*
Жүрегімді жерге төсеп,
Әрең айтпап па ем «ие» деп?
Ақан жаққан от бар да,
Сен қатырған мұз бар...
Отым қашан сөніп *ед*,
Мұзым қашан еріп *ед!*.

Осы жолдардың дұрыс айтылуы:

Саған көнсөм / сүйгөнүмбет /
Көңүлүм / құлағанын / қашан гөрүбең //
Ақаннанбессем / шынымбет //
Жүрөгүмді / жергетөсеп /
Әрең / айтлаппем / недеп /
Ақан жаққан / отбарда /
Сенғатырған / мұзбар /
Отұмғашан / сөнүбет /
Мұзұмғашан / ерібет //

§ 35. Қазақ тіліне өзге тлдерден енг...
сөздердің дұрыс айтылуы жөнінде мына
жайттарды ескерген жөн.

1) Қазақ тіліне енген араб, парсы сөздері сол тілдердің дыбысталуын сақтамай, «қазақшаланған», яғни қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне бейімделіп қалыптасқан тұлғада айтылады. Олардың кейбіреулерінің күні бүгінге дейін бір тұлғада орнықпай, екі-үш түрлі болып айтылып (және жазылып) жүргені байқалады. Мысалы: *үрдің қызы* ~ *хордың қызы* ~ *һүрдің қызы*; *ыждағат* ~ *еждиһат*, *бихабар* ~ *бейхабар*; *үкімет* ~ *өкімет*, *ақиқат* ~ *хақиқат*, *есеп* ~ *қисап*, *уәде* ~ *уағда*; *шәр* ~ *шаһар*; *әрдайым* ~ *әрдәйім*, *мәлімет* ~ *мағлұмат*, *мақұлық* ~ *мақлұқ*, *мәліғұн* ~ *мәлғұн*, *несіп* ~ *нәсіп* т. т. Бұндай жарыспалы тұлғалардың бірешырасы «бас-басына отау тігіп», екеуі екі мағынадағы сөздің баламасы ретінде қолданылып жүр. Мысалы: *үкімет* — «правительство», *өкімет* — «власть», *мәлімет* — «сообщение, справка», *мағлұмат* — «сведение», *есеп* — «счет», *қисапсыз*, *қисабы жоқ* дегендерде *қисап* тұлғасы «өте көп мол» дегенді білдіреді. Ал енді бірқатарының бір ғана тұлғасы орфографиялық және өзге де сөздіктерде әдеби норма ретінде ұсынылып жүр. Мысалы, болымсыздықты білдіретін *бей* (*би*) элементімен келген сөздерді *бей*-мен жазуды (және айтуды) жөн деп табамыз: *бейкүнә*, *беймаза*, *бейтарап*, *бейуақ*, *беймезгіл* т. т. Сол сияқты *мақлұқ* ~ *мақұлық*, *мәлғұн* ~ *мәліғұн*, *мәкрүк* ~ *мәкүрік* деген параллельдердің екі буынды тұлғасы (*мақлұқ*, *мәлғұн*, *мәкрүк*) әдеби норма деп ұсынылады. Бірақ айтуда бұларды *мақұлұқ*, *мәліғұн*, *мәкірүк* деп үш буынды етіп айту керек. *Әрдайым*, *тәкаппар*, *дүдамал* сияқты 2—3 буындары жуан жазылатын араб, парсы сөздерін де айтуда алғашқы жіңішке буынның әуенімен *тәкәппар*, *әрдәйім*, *дүдәмал* деп айту керек болады.

2) Орыс тілінен енген орыс сөздері мен интернационалдық сөздер, негізінен, орыс тіліндегі дыбысталуынша айтылуы дағдыға айналды, яғни сөздің орыс тілінде айтылудағы екпін тұрған орнын сақтап, қазақ тілінде жоқ **в, ч, щ, ц, э** сияқты дыбыстарын сақтап айтылады. Мысалы: *вице-президент* (*битсе емес*), *республика* (*респубблике емес*), *парламент* (*пәрламеніт емес*), *экономика* (*экономике емес*). Тек, ертеректе еніп, «қазақша» қалыптасқан *самауыр, қамыт, доға, жәшік, сіреңке* (сырянка), *білте* (фитиль), *пәтер* (квартира) сияқты ондаған сөздер ғана сол қалыптасқан тұлғасында айтылады. Кейінгі дәуірде енген сөздерден *газет* (*газета*-ның орнына), *цифр* (орысша *цифра* дегеннің орнына), *цитат* (*цитатаның* орнына) сияқты 5—10 сөздің соңғы дауысты дыбысы түсіріліп қолданылады (соллай айтылады әрі жазылады).

§ 36. Кейбір дыбыстарды дұрыс айту жөнінде мына жайттарға көңіл аудару қажет:

1) Қазақ сөздерінің басында келген **е** дыбысы **йе** түрінде айтылады. Мысалы, *ер, елек, екі, ет* деген сөздердің дұрыс айтылуы: *йер, йелек, йекі, йет*. Әрине, бұл жердегі **й** (йот) дыбысы толық **и** түрінде емес, «жартылай» (болар-болмас) етілуге тиіс. Егер бұл сөздерді йот элементінсіз айтсақ, *эр, элек, экі, эт* түрінде айтылар еді. Бұл заңдылықты анығырақ байқау үшін орыс тіліндегі *ель* (ағаш) сөзі мен қазақша *ел* (жұрт) сөзіндегі **е** дыбысының айтылуына назар аударыңыз: орыс сөзі *эль* түрінде, қазақ сөзі *йел* түрінде дыбысталады.

2) Сөз басында келген **о, ө** дыбыстарының алдынан да **у** дыбысының элементі естіледі:

уотан (жазылуы: *отан*), *уорақ* (*орақ*), *уөрүк* (*өрік*). Бұл жердегі *у* да толық емес, «сәл-пәл» айтылуы керек.

3) Сөз басында келген *р*, *л* дыбыстарының алдынан *ы*, *і*, *ұ*, *ү* (сөздің жуан-жіңішкелігіне қарап) дыбыстары қосылып айтылады. Жазуда *ы*, *і* әріптері жазылмайды. Мысалы:

Жазылуы	Айтылуы
рет	ірет
рас	ырас
рай	ырай
ру	ұруу
рұқсат	ұрұқсат
леген	ілеген
лаж	ылаж
лақ	ылақ
лайық	ылайық

4) Қазақтың төл сөздерінде *ч*, *дж* дыбыстары айтылмайды. Қазақстанның кейбір өлкелерінде жергілікті ерекшелікке байланысты ауызекі сөйлеу тілінде *ш*, *ж* дыбыстары келетін сөздерді *ч*, *дж* дыбыстарымен айту дәстүрі бар. Мысалы: *чатақ*, *чырақ*, *малчы*, *джақсы*, *джоқ*. Бірақ әдеби тіліміздің орфоэпиялық нормасы бойынша, қазақ сөздерін тек *ш*, *ж* дыбыстарымен айту керек болады. Ескертетін нәрсе дыбыс жүйесін зерттеушілер *ж* дыбысының қазақ сөздерінде, әсіресе сөз басында айтылуына сәл-сәл «д» элементі қатысатынын айтады.

5) *Х* әрпімен жазылатын араб, парсы сөздерінде ауызекі тілде бұл дыбыс қазақша *қ* дыбысына жуықтанқырап айтылады. Мысалы: *қабар* (*хабар* дегеннен гөрі), *қат* (*хат* дегеннен гөрі), *Ақымет* (*Ахмет* дегеннен гөрі), *Қадыйша* (*Хадиша* дегеннен гөрі), *тарыйқ* (*та-*

рих дегеннен гөрі), қалық (халық дегеннен гөрі).

6) **Һ** әрпі жазылған сөздерде осы дыбыстың өзінің айтылуын сақтау қажет. Мысалы: *гәуһар* (гәуқар емес), *қаһарман* (қахарман емес), *жиһан* (жиқан немесе жихан емес), *аһ-аһ*, *еһе*.

7) Екі дауыстының ортасында келген **б** дыбысы қазақ сөздерінде жеке тұрғанда айтылуынан сәл өзгешелеу болып естіледі. Мысалы, *Абай*, *таба*, *көбелек* сөздеріндегі **б** дыбысын айтқанда, екі ерін бір-біріне тиіп қатты жуыспайды (осы дыбысты жеке айтқандағыдай немесе орысша дыбыстағандай). Мұны байқау үшін *Абай* деген сөзді орысша (орыс тілінде сөйлеп тұрғандағыдай) және қазақша айтып көріңдер. Не болмаса *баба* деген орыс сөзі мен *баба* («ата» мағынасындағы) деген қазақ сөзін айтып, екінші буындағы **б** дыбысының естілуіндегі (айтылуындағы) айырмашылығына назар аударыңдар.

Орыс тілін жақсы білетін қазіргі жастардың қазақша сөйлеу практикасында қазақ сөздеріндегі **б** дыбысын орыс тіліндегідей етіп, екі ерінді бір-біріне қатты жабыстырып айтушылық байқалады. Бұл қазақ тілінің орфоэпиялық нормасына қайшы келеді.

8) Қазақ фамилияларында келетін **в** дыбысын **ф** деп, ал, **-ев**, **-ов**, жұрнағын **-ыф**, **-іф**, **-ева**, **-ова** жұрнағын **-ыва**, **-ива** деп айтқан жөн. Мысалы: *Құнанбайыф*, *Ілекеріф*, *Құнанбайыва*, *Ілекеріва*, *Шәрііпыф*. Өзге ұлт өкілдерінің аты-жөндерін жазылған түріне жуықтау етіп айтқан абзал. Өйткені қазақша *Болат* болып келетін жалқы есім өзбекше *Пулат*, *Пулад* деп берілсе, оны қазақшаламаған жөн. Ал орыс адамдарының аты-жөндерін орыс тіліндегіше дыбыстау керек. Мысалы: *Никалай* (жазылу-

ынша *Николай* емес), *Константин* (*Константин* емес), *Лэф Талстой*.

Шетелдік адамдардың аты-жөндері мен қазақша жер-су аттарынан өзге географиялық атаулар негізінен орыс тіліндегі тұлғасымен жазылса, олардың орыс тіліндегі айтылуынша дыбысталғаны жөн. Мысалы: *Вильям Шекспир*, *Моцарт*, *Лондон*. Олардың ішінде тілімізге ертеден еніп, қазақша қалыптасқандарын сол дәстүрлі түрінде айту қажет. Мысалы: *Қырым* (*Крым* емес), *Мысыр* (*миср* емес), *Бағдад* (*Багдад* емес).

МАЗМҰНЫ

Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі және оның қолданылу өрісі	3
Сөз сазы, яғни сөзді дұрыс айту (дыбыстау) заңдылықтары	19
Сөз сазының көркем әдебиет пен өнердегі маңызы	36
Сөз сазы нормаларының қолданылу жайы	42
Сөз сазы ережелерін игеруде ескерілетін жайттар	53
Орфоэпиялық ережелер немесе сөз сазын келтіру қағидалары	71

Рабиға Галиевна СЫЗДЫКОВА

СОЗВУЧИЕ СЛОВ

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ

(На казахском языке)

Редакторы Н. Ақбаев
Көркемдеуші редакторы К. Өтебаев
Сарапшы редакторы Ә. Смағұлова
Техникалық редакторы Ф. Овчинникова

ИБ № 242

Теруге 4.11.94 жіберілді. Басуға 05.06.95 қол қойылды. Пішімі 70×90¹/₃₂. Баспаханалық № 2 қағаз. Жоғары басылыс. Шартты баспа табағы 4,4. Есептік баспа табағы 4,6. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс № 997. Бағасы келісімді.

Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің «Санат» мемлекеттік баспасы, 480012, Алматы қаласы, А. Байтұрсынұлы, 65 «А».

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің баспаханасы, 480016 Алматы қаласы, Д. Қонаев көшесі, 15/1 ұй.

